

8.1 Εισαγωγή

Το βυζαντινό κράτος έζησε για περισσότερο από χίλια χρόνια, περίοδο κατά την οποία υπέστη πολλές εθνοτικές και εδαφικές ανακατατάξεις. Είναι χρήσιμο να αρχίσουμε με μια αποτίμηση της θέσης της ελληνικής κατά την πρώιμη περίοδο, στα χρόνια των επανακτήσεων του Ιουστινιανού (πβ. Mango 1980, 13-31). Σημαντικές αλλαγές άρχισαν να σημειώνονται στην εθνική βυζαντινή ταυτότητα κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Συγχρόνως διαπιστώνουμε αλλαγές στην αντίληψη για το ρόλο της ελληνικής (βλ. 8.3). Αυτές οι αλλαγές εκφράστηκαν, τελικά, μέσα από διαμετρικά αντίθετα λογοτεχνικά κινήματα καθώς και με την επανεκτίμηση των δυνατοτήτων της «λαϊκής» ελληνικής που παρατηρείται τον 11ο και τον 12ο αιώνα κατά την αναγέννηση η οποία εκδηλώθηκε την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών, μετά την απώλεια της Μικράς Ασίας (βλ. 8.4 και πβ. Beaton 1989, 7-18).

8.2 Η ελληνική και οι άλλες γλώσσες κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο

Κατά τους χρόνους του Ιουστινιανού, η ελληνική και η λατινική ήταν οι κύριες γλώσσες του πολιτισμού και οι μόνες επίσημες γλώσσες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στις πόλεις χρησιμοποιούνταν από όλα τα κοινωνικά στρώματα τόσο στη γραπτή όσο και στην προφορική επικοινωνία. Γλωσσικά η αυτοκρατορία διακρινόταν από μια γραμμή που περνά πάνω από τη Θράκη, τη

ελληνικών θυλάκων σε χωριά σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία ως τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Αντίθετα, από την ύστερη ελληνιστική περίοδο τα επιγραφικά τεκμήρια για τις εντόπιες γλώσσες της Μικράς Ασίας γίνονται όλο και λιγότερα, για να εξαφανιστούν τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους (πβ. Newman 1980). Μερικές από αυτές τις γλώσσες πιθανότατα εξακολούθησαν να μιλιούνται ως τοπικά ιδιώματα για σημαντικό χρονικό διάστημα, αλλά οι μαρτυρίες για την κυρίαρχη θέση της ελληνικής από τους πρώιμους χρόνους του Βυζαντίου είναι συντριπτικές.

Στα ανατολικά της Καππαδοκίας βρίσκονταν οι επαρχίες της Αρμενίας, που κατακτήθηκαν τον 4ο αιώνα μ.Χ. και λειτουργούσαν ως παρεμβαλλόμενη επικράτεια απέναντι στην Περσία. Εδώ αναπτύχθηκε από τον 5ο αιώνα και μετά η αρμενική ως λογοτεχνική γλώσσα -αρχικά λόγω των αναγκών που δημιουργήθηκαν για τη μετάφραση των χριστιανικών κειμένων που ήταν γραμμένα στην ελληνική και τη συριακή-, και αυτό, σε συνδυασμό με το μορφωτικό δόγμα, καλλιέργησε μια ισχυρή αίσθηση εθνικής ταυτότητας. Αν και πολλοί Αρμένιοι μετανάστευσαν στη Μικρά Ασία και έφτασαν μέχρι τη Θράκη και τη Μακεδονία, η πλειονότητα στην Αρμενία πρόβαλε σθεναρή αντίσταση στον πολιτισμικό και γλωσσικό επεκτατισμό.

Στα νότια των αρμενικών επαρχιών βρισκόταν η δυτική άκρη της Μεσοποταμίας, όπου η συριακή, η *lingua franca* του περσικού κράτους, (αληθονομιά) της υποταγής του στους Πάρθους από τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. ως τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ., παρέμενε η κυρίαρχη γλώσσα. Επιπλέον, η συριακή και άλλες αρμαϊκές διάλεκτοι εκτείνονταν προς τα νότια μέσω της Συρίας και της Παλαιστίνης ως τα σύνορα της Αιγύπτου, και από τον 4ο αιώνα και μετά εδραιώθηκε και η συριακή ως σημαντική θρησκευτική και λογοτεχνική γλώσσα, παράλληλα με την αυξανόμενη επιρροή των τοπικών πολιτισμών στα ανατολικά.

Παρά τον εκτεταμένο αποικισμό κατά τη μακεδονική περίοδο και την αδιάκοπη λειτουργία της ελληνόφωνης διοίκησης, τα ελληνικά στη Συρία και στη δυτική Μεσοποταμία περιορίζονταν

ακόμη στις μεγάλες κυρίως πόλεις, όπου τουλάχιστον οι ανώτερες τάξεις ήταν δίγλωσσες. Ωστόσο, τα αστεία κέντρα της φοινικικής ακτής (Βύβλος, Βηρυτός, Σιδώνα, Τύρος) ήταν πιο εξελληνισμένα, και η φοινικική-ελληνική αμφιγλωσσία παραχώρησε τη θέση της στη χρήση μόνο της ελληνικής, τουλάχιστον στον γραπτό λόγο. Επίσης, στον Νότο, όπου η Παλαιστίνη βρισκόταν σε ακμή λόγω των προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους, η ελληνική ήταν ευρύτετα διαδεδομένη σε όλους τους αυτόχθονες πληθυσμούς και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα (πβ. Rosén 1980).

Στην Αιγύπτο, η ελληνική ήταν φυσικά η κυρίαρχη γλώσσα της Αλεξάνδρειας και των άλλων ελληνιστικών περιοχών. Τα διοικητικά κείμενα που απευθύνονταν στο λαό στο σύνολό του, ωστόσο, εκδίδονταν σταθερά στην ελληνική και την κοπτική, και είναι σχεδόν βέβαιο ότι πολλοί Έλληνες και Αιγύπτιοι παρέμεναν ουσιαστικά μονόγλωσσοι. Αλλά μολονότι οι ανώτερες αστικές τάξεις ήταν «εσωστρεφείς» (και οι μεικτοί γάμοι απαγορεύονταν ρητά σε ορισμένες πόλεις), οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των απλών Ελλήνων και των αυτόχθονων Αιγυπτίων ήταν καθημερινό φαινόμενο. Αυτό, μαζί με την απασχόληση πολλών Αιγυπτίων στην τοπική διοίκηση, προώθησε την αμφιγλωσσία, όπως μαρτυρείται από τον μεγάλο αριθμό πατύρων που γράφονταν στην ελληνική από Αιγύπτιους. Κυρίως τα επίσημα έγγραφα γράφονταν συνήθως σε αψογική Κοινή, και μόνο σε δείγματα από την ιδιωτική αλληλογραφία διαφαίνεται κάποια διαφοροποίηση ως προς τις γλωσσικές δεξιότητες (πβ. Teodorsson 1977, 11-24· Lüddeckens 1980, 248-260).

Ωστόσο, η κοπτική εξακολούθησε να κατέχει σημαντική θέση στους αυτόχθονες Αιγυπτίους λόγω της μακρόχρονης γραπτής παράδοσής και της σύνδεσής της με την παλαιά θρησκεία. Η κίγλη της αυξήθηκε από τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. και μετά, όταν ο εντόπιος πληθυσμός αντέδρασε στην εξουσία των Πτολεμαίων. Από το 300 μ.Χ. περίπου η κοπτική έγινε το κύριο μέσο έκφρασης του αιγυπτιακού χριστιανισμού, σε μια περίοδο όπου η τοπική Εκκλησία, η οποία και εδώ ανήκε στο μονοφυσιτικό δόγμα, άρχισε να αποδεσμεύεται από την ορθόδοξη Εκκλησία της προ-

τεύουσας, και η ελληνική συχνά εμφανιζόταν σαν γλώσσα μιας ξένης ιεραρχίας.

Οι δυτικές επαρχίες της Βόρειας Αφρικής είχαν όλες εκρωμαϊστεί πλήρως κατά τους κλασικούς χρόνους, αν και η φοινικική (σαν κατάλοιπο στην Καρχηδόνα) και η βερβερική (στις αγροτικές περιοχές) παρέμεναν σε χρήση δίπλα στην «επίσημη» λατινική. Στη Μεσόγειο, η λατινική παρέμενε φυσικά η κύρια γλώσσα στην Ιταλία και χρησιμοποιούνταν ως επίσημη γλώσσα στη νέα πρωτεύουσα, τη Ραβέννα, ενώ η ελληνική χρησιμοποιούνταν ακόμη αρκετά στην Κάτω Ιταλία και στην ανατολική Σικελία. Στα Βαλκάνια, ωστόσο, είχαν εμφανιστεί διαδοχικές ομάδες επιδρομικών και ο εντόπιος πληθυσμός αντιμετώπιζε δύσκολες καταστάσεις. Από τις αρχές του 7ου αιώνα μόνο οι μεγάλες παραλιακές πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, η Αθήνα και η Κόρινθος, μπόρεσαν να παραμείνουν ανέπαφες από τη βαρβαρική εισροή, ενώ πολλοί προσαθούσαν να καταφύγουν σε νησιά μακριά από τις ακτές ή απλά να μεταναστεύουν. Με βάση το ότι η ελληνική επιβίωσε και οι σλαβικές διάλεκτοι εξαλείφθηκαν στο νότιο μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η πλειονότητα εξακολουθούσε την εποχή εκείνη να μιλάει ελληνικά.

8.3 Το κύρος της ελληνικής: Η βυζαντινή ταυτότητα κατά τη μέση περίοδο

Αν, ακολουθώντας τον Mango (1980, 23), θεωρήσουμε ότι ο πλήθυσμός της ανατολικής αυτοκρατορίας κατά τα μέσα του 6ου αιώνα ήταν γύρω στα τριάντα εκατομμύρια (οκτώ εκατομμύρια στην Αίγυπτο, εννέα στη Μέση Ανατολή, δέκα στη Μικρά Ασία και τρία στα Βαλκάνια), τότε η ελληνική πιθανότατα αποτελούσε τη μητρική γλώσσα περίπου του ενός τρίτου μόνο του πληθυσμού, η πλειονότητα του οποίου βρισκόταν στην κυρίως Ελλάδα (μαζί με τη Μικροδονία και τη Θράκη) και στη Μικρά Ασία.

Αυτό ερμηνεύεται εν μέρει στη βάση της συνήθους ελληνικής

πρακτικής του αποκλεισμού των ξένων, που εμπόδιζε την ελληνομακεδονική αριστοκρατία των ελληνιστικών χρόνων να ακολουθήσει μια ενεργητική πολιτική εξελληνισμού, και εν μέρει ως επακόλουθο της διατήρησης, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, κάποιας ιδέας εθνικής συνείδησης από την πλευρά των μεγαλύτερων εθνοτικών ομάδων, όπως των Αιγυπτίων, των Σύριων και των Αρμενίων. Αλλά το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος της «λαϊκής» χριστιανικής λογοτεχνίας (π.χ. τα μαρτυρολόγια και οι Βίοι αγίων) γραφόταν σε μια μη κλασικίζουσα μορφή της ελληνικής της ύστερης αρχαιότητας και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου (βλ. 8.5.6) δείχνει καθαρά ότι υπήρχε πιο εκτεταμένη γνώση της γλώσσας. Η κατάσταση αυτή απέρρεε από τη μακρόχρονη ρωμαϊκή-βυζαντινή διοίκηση, τη βασική εκπαίδευση, την απασχόληση στον κρατικό μηχανισμό και τους μεικτούς γάμους.

Παρ' όλα αυτά, κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο άρχισε δελά η ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης «ελληνικής» συνείδησης. Η άρχουσα τάξη, που ήταν κάποτε τόσο ευαίσθητη στις πολιτισμικές και εθνοτικές διαφορές σε σχέση με τη ρωμαϊκή εξουσία, άρχισε να εισέρχεται σταθερά στα υψηλότερα κλιμάκια της ρωμαϊκής κοινωνίας, όπου η καταλυτική επιρροή της μετασχημάτισε την παλαιά ρωμαϊκή άρχουσα τάξη και διευκόλυνε τη δημιουργία ενός γνήσια ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Αλλά κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας μετασχηματίστηκαν εξίσου και οι ανώτερες ελληνόφωνες τάξεις. Ως η παραδοσιακά κυρίαρχη ομάδα στην Ανατολή, διέθεταν την ικανότητα να διατηρήσουν μια μοναδική θέση, με κύρος και επιρροή, και κατάφεραν εκ νέου να επιβληθούν στην πολιτική και οικονομική ζωή στις ανατολικές επαρχίες. Έτσι, σταδιακά γίνονται «Ρωμαίοι» όχι μόνο κατά το νόμο αλλά και κατά συνείδηση, όντας οι κατά κύριο λόγο ευεργετούμενοι από μια διοίκηση την οποία αισθάνονταν με το πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότερο να λειτουργεί κάτω από τον δικό τους έλεγχο παρά κάτω από ξένο.

Αυτή η αυξανόμενη ταύτιση της ελληνόφωνης αριστοκρατίας με τα συμφέροντα του ρωμαϊκού κράτους υπονόμει την ανάπτυξη

ξη της όποιας ελληνικής αίσθησης (ιδιαιτερότητας). Από τον 6ο αιώνα η ελληνική, όπως είδαμε, δεν αποτελούσε μόνο τη μητρική γλώσσα των Ελλήνων, αλλά και μια διεθνή γλώσσα, τη γλώσσα του πολιτισμού και την επίσημη γλώσσα των ανώτερων τάξεων στα τέσσερα πέμπτα των εδαφών της τότε Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα από την κοπτική, τη συριακή ή την αρμενική, δεν θα μπορούσε να είναι απλώς (ή έστω κυρίως) το καθοριστικό χαρακτηριστικό μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας. Αυτό είναι σαφές από τη στιγμή που οι Βυζαντινοί, ανεξάρτητα από εθνοτικές καταβολές, αρκετά λογικά αυτοαποκαλούνταν «Ρωμαίοι» ή σύγχρονη μορφή της γλώσσας τους έγινε επίσης γνωστή ως «ρωμαϊκά», όρος ο οποίος χρησιμοποιείται για την ομιλούμενη ελληνική ως τον 19ο αιώνα (και μερικές φορές χρησιμοποιείται ως σήμερα).

Αλλά η απομόνωση του Βυζαντίου κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα οδήγησε σε μεγαλύτερη πολιτισμική και θρησκευτική διαφοροποίηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, και έτσι ξεκίνησε η μακρά διαδικασία της πολιτικής και εκκλησιαστικής αποξένωσης που κορυφώθηκε με την καταστροφή του 1204. Στην αρχή της μεσαιωνικής περιόδου, τα διακόσια χρόνια της αυτόνομης ανάπτυξης οδήγησαν στην αυξανόμενη επίγνωση του γεγονότος ότι η σύγχρονη «Ρωμανία» ήταν κάτι διαφορετικό από τη φραγκική «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία». Ο λόγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος (913-959), για παράδειγμα, στη μείωνει στην εισαγωγή του έργου του *Περί θεμάτων* (Petrus 1952) ότι οι προκατοχοί του κατά τον καιρό του Ηράκλειου («εξελληνίστηκαν και άφησαν τη γλώσσα των πατέρων τους, τη ρωμαϊκή»). Ο ισχυρισμός του Κωνσταντίνου είναι αληθής από την άποψη ότι την περίοδο αυτή σημειώθηκε πραγματικά η οριστική εγκατάλειψη της λατινικής ακόμη και στις τελευταίες λειτουργίες που είχαν απομείνει. Αλλά αυτό αποδεικνύει επίσης ότι στη βυζαντινή αυτοκρατία του 10ου αιώνα δημιουργήθηκε μια ιδιαίτερη «ανατολική ρωμαϊκή» ταυτότητα, κατά πάσα πιθανότητα με βάση μια πολιτιστική και γλωσσική διαδικασία εξελληνισμού που είχε δια-

φοροποιήσει την άρχουσα τάξη σε αυτό το τμήμα της αυτοκρατορίας από τους Ρωμαίους της Δύσης σχεδόν τριακόσια χρόνια πριν.

Αυτό δηλώνει μια σημαντική μετατόπιση προς την κατεύθυνση της ταύτισης της ανατολικής ρωμαϊκότητας με τα ιδιαίτερα ελληνικά στοιχεία της βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς. Η διαφύλαξη και η συμβολή σε ό,τι εκλαμβάνεται ως συνέχεια στην παράδοση —της ενσωμάτωσης του αρχαίου ελληνικού στοιχείου, του ελληνιστικού, του εξελληνισμένου ρωμαϊκού και του ορθόδοξου χριστιανικού— γίνεται βασικό μέλημα της βυζαντινής ανώτερης τάξης.

8.4 Η «ελληνική» ταυτότητα στην ύστερη αυτοκρατορία: Γλωσσικά επακόλουθα

8.4.1 ΘΕΘΙΚΟΣ ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ

Το τέλος της μέσης βυζαντινής περιόδου συχνά συνδέεται με την υπαγωγή της ανατολικής και της κεντρικής Ανατολίας στους Σελτζούκους, και της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας στους Νορμανδούς (βλ. ενδεικτικά Kazhdan / Franklin 1984, 14). Ύστερα από αυτό οι λόγιοι Βυζαντινοί υποχρεώθηκαν να επαναπροσδιορίσουν το ρόλο τους στον κόσμο και, κατά την περίοδο που ακολουθεί, ενώ αρχίζει «η παρακμή και η πτώση» του Βυζαντίου, τέθηκαν, παρ' όλα αυτά, τα θεμέλια ενός αναδύμενου («σύγχρονου ελληνικού») πολιτισμού (Beaton 1989, 7).

Άμεση συνέπεια αυτών των καταστροφικών εδαφικών απωλειών ήταν ο περιορισμός του βυζαντινού κράτους σε μια περιοχή που περιλάμβανε την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τα παράλια της Μικράς Ασίας, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού, σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, ήταν φυσικοί ομιλητές της ελληνικής (Byerlynn 1981, 97). Συνεπώς, από την πολυεθνική και πολυγλωσσική Βυζαντινή Αυτοκρατορία αναδύθηκε συγκυριακά ένα μόρφωμα που πλησίαζε αρκετά σε ένα ελληνικό έθνος και σε μια νέα αντίληψη της ταυτότητάς του, η οποία στηριζόταν σε μια κοινότητα που την έβρινε η χρήση της ομιλούμενης ελληνικής και που εκφράστηκε

-μεταξύ άλλων- με το αυξανόμενο αντιλατινικό αίσημα της Κωνσταντινούπολης. Η αντίληψη αυτή κέρδισε σταθερά έδαφος με το πέρασμα του χρόνου και διατηρήθηκε και μετά την πτώση του Βυζαντίου, προσφέροντας τη βάση για τη σταδιακή εμφάνιση του σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Ωστόσο, κατά την περίοδο των Κομνηνών (1081-1180) η ένταση μεταξύ αυτής της νέας αντίληψης και της πιο παραδοσιακής άποψης για τον κόσμο οδήγησε σε μια σειρά σημαντικούς πολιτιστικούς νεοτερισμούς, συμπεριλαμβανομένης της αναβίωσης του ενδιαφέροντος για λογοτεχνικά είδη από καιρό παραμελημένα, όπως το ερωτικό μυθιστόρημα και η σάτιρα, ενώ εμφανίστηκε ένα νέο είδος κωμικής «παρακλητικής» ποίησης. Η μετατόπιση από τις πιο «σοβαρές» πνευματικές μελέτες του 11ου αιώνα προς την πιο «ψυχαγωγική» μυθιστορηματική γραφή του 12ου αιώνα συνδέεται πιθανότατα με την επανεμφάνιση μιας αστικής τάξης των πόλεων η οποία, για πρώτη φορά από την ύστερη αρχαιότητα, αποτελεί το κατάλληλο αναγνωστικό κοινό για μια μη θρησκευτική λογοτεχνική παραγωγή που δεν απευθύνεται μόνο σε μικρές επαγγελματικές συντεχνίες (Mango 1980, 237).

8.4.2 Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΙΣΜΟΥ

Η λογοτεχνική αυτή αναγέννηση είχε και το γλωσσικό της αντίστοιχο. Μέχρι τώρα η γραπτή ελληνική στο Βυζάντιο αποτελούσε ένα συνεχές φάσμα, ξεκινώντας από μια εκσυγχρονισμένη λογοτεχνική Κοινή και φτάνοντας ως τις πιο επίσημες και ακαδημαϊκές ποικιλίες. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο αυτές οι ποικιλίες παρέμειναν ένα ισχυρό σύμβολο πολιτιστικού γοήτρου και, κατά συνέπεια, εθνικής ταυτότητας, και έγιναν έντονες προσπάθειες να διατηρηθεί ζωντανή η χρήση τους. Αλλά ακόμη και οι πιο λόγιοι από τους Βυζαντινούς λογοτέχνες δεν σκέφτηκαν να χρησιμοποιήσουν στην παρούσα φάση την κλασική αττική (πβ. Renault 1920 Dawkins 1953, 256· Ševčenko 1981). Οι σύγχρονες τους μορφές ύφους αντλούνταν σε τελική ανάλυση από εκείνες των πεζογράφων

της ύστερης αρχαιότητας, οι οποίοι, ύστερα από τις υπερβολές του αττικισμού του 2ου αιώνα, συνδύαζαν επιλεγμένα χαρακτηριστικά της αττικής και της ψηλότερης Κοινής σε μια πιο χαλαρή πρότυπη γλώσσα. Μετά τη σκοτεινή περίοδο του 7ου και του 8ου αιώνα το ύφος αυτό επανήλθε για μία ακόμη φορά, και επειδή στην πρώιμη μεσαιωνική περίοδο δεν υπήρχε ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό, άρχισε να επηρεάζει άλλους τύπους λογοτεχνικής σύνθεσης που παραδοσιακά χρησιμοποιούσαν πιο λαϊκό λόγο (βλ. παρακάτω, 8.5). Συμμέλων τον Μεταφραστή (δύτερο μισό του 10ου αιώνα), ενώ ακόμη και χρονικά κατέληξαν να γράφονται σε μια λογιότερη μορφή.

Ωστόσο, μετά τις στρατιωτικές καταστροφές στα τέλη του 11ου αιώνα, μια νέα αττικιστική αναβίωση μεγάλωσε το χάσμα μεταξύ της ομιλούμενης και της έντεχνης ελληνικής σε ένα βαθμό που δεν είχε προηγουμένο. Σαν τον αρχαίο του πρόγονο, ο νέος αττικός αττικισμός, σε συνθήκες όπου το Βυζάντιο έπρεπε να αντιμετωπίσει την τουρκική/ ισλαμική Ανατολή και τη λατινική/καθολική Δύση, συνιστούσε μια άκαμπτη επιβεβαίωση της αντίληψης ότι η «ελληνική» ταυτότητα επικυρώνεται από τα επιτεύγματα του παρελθόντος.

Θα πρέπει, πάντως, να σημειώσουμε πως αυτοί που αγωνίζονταν για ένα υψηλό («κλασικό») ύφος θεωρούσαν ότι το ύφος αυτό συνέβαλλε στη συνέχιση της παράδοσης και αισθάνονταν ελεύθεροι να διαμορφώσουν τη χρήση της γλώσσας τόσο με βάση τη γλώσσα των συγγραφέων της Δεύτερης Σοφιστικής (ή -στο βαθμό που η αναβίωση αυτή είχε ξεκινήσει- με βάση τη γλώσσα των άμεσων προγόνων τους) όσο και με βάση τη γλώσσα των ίδιων των κλασικών συγγραφέων. Η σύνθετη διακειμενικότητα των έργων αυτής της περιόδου υποτιμάται συχνά, εξαιτίας της λανθασμένης αντίληψης ότι όλοι οι μετακλασικοί και μεσαιωνικοί συγγραφείς ήταν καθηλωμένοι σε μια παρωμένη γλωσσική εξάρτηση με πρότυπα που πήγαιζαν αποκλειστικά από τον (ιχρυσό αιώνα) της Αθήνας.

Ο (υψηλός) αττικισμός των μεγάλων ιστοριογραφίων της Άνας Κομνηνής (που εξιστορεί τη βασιλεία του πατέρα της, Αλέξιου Α', 1081-1118) ή του Νικήτα Χωνιάτη (που ασχολείται με την περίοδο από το 1118 ως την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης κατά τη Δ' Σταυροφορία το 1204) θα πρέπει να θεωρηθεί μέρος της προσπάθειας να θεμελιωθεί μια νέα αντίληψη για το μέλλον, με την υπαναχώρηση από την ιδεολογία της παγκόσμιας αυτοκρατορίας - που όλο και περισσότερο προσέκρουε στην πραγματικότητα - και με επαναπροσδιορισμό του προβληματικού παρόντος με βάση ένα μακρινό αλλά έγκυρο «αρχαίο» ελληνικό παρελθόν. Δεν μένει παρά να τονίσουμε ότι τέτοιοι συγγραφείς δεν (αναβιώνουν) με άκριτη υποτέλεια τη λογοτεχνική γλώσσα και τα κειμενικά είδη της αρχαίας Ελλάδας. Η γλωσσική τους στάση οφείλεται στην αγωνία τους για εθνικό αυτοπροσδιορισμό, και η χρήση της γλώσσας αυτής χαρακτηρίζεται από μια δημιουργική ανάμιξη και επέκταση των υλικών που έχουν στη διάθεσή τους (πβ. 9.5).

Από την άλλη, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι μεγάλο μέρος της βυζαντινής πεζογραφίας, με το επιτηδευμένο λεξιλόγιό της, την εξεζητημένη ακολουθία των λέξεων και την κατά κόρον παράθεση λογοτεχνικών αποσπασμάτων, δίνει σήμερα την εντύπωση της πολυλογίας και της κοινότοπης ασάφειας. Αλλά δεν θα έπρεπε, ομοίως, να ξεχνάμε ότι η αισθητική αντίληψη και οι προσδοκίες της βυζαντινής ανώτερης τάξης ήταν πολύ διαφορετικές από τις δικές μας. Πιο συγκεκριμένα, απολάμβαναν ιδιαίτερα τη ρητορική τεχνική, και η «έκδηλη» πρωτοτυπία (σε αντίθεση με την επινοητική επαναχρησιμοποίηση) είχε μικρότερη αξία σε πολιτιστικά συμφραζόμενα στα οποία το γόητρο της παράδοσης ήταν ακόμη μεγάλο. Οι κοινότοπες επικρίσεις περί «απομίμησης» και «αποτυχίας στη (σωστή) χρήση της αττικής του 5ου αιώνα π.Χ. (βλ., για παράδειγμα, Mango 1980, κεφ. 13) απέχουν πολύ από την ουσία του θέματος. Όλες οι ελληνικές λογοτεχνικές διάλεκτοι, αρχίζοντας από τη διάλεκτο των ομηρικών επών, εξελίχθηκαν (τεχνητά) στα χέρια των μεταγενέστερων γενεών, δεδομένου ότι σε κάθε περίπτωση δεν έχουμε να κάνουμε με δουλικά προστάθεις αντι-

γραφής αλλά με τη δημιουργική αναβίωση λόγιων μορφών τ γλώσσας σε νέα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Με τον ίδιο τρόπο οι Βυζαντινοί λογοτέχνες συνθέτουν δημιουργικά σε μια σύγχρονη παραλλαγή της παραδοσιακής γλώσσας της πεζογραφίας, και νέοι αττικιστές της περιόδου των Κομνηνών και των Παλαιολόγων δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να «τραβούν» αυτές τις πηγές διαδικασίες στα άκρα. Ανεξάρτητα από το αν το αποτέλεσμά μας αρέσει ή όχι, δεν πρέπει να θεωρείται αποτυχία το ότι δ πέτυχαν ένα στόχο που ποτέ δεν επιδιώξαν.

Δεν θα πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι το αντι-ρεαλιστικό σλιζάρισμα ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο ανάλογα με είδος ήταν σε μεγάλο βαθμό χαρακτηριστικό της αρχαίας ελληνικής γραφής. Η φαινομενική «αχρονία» πολλών βυζαντινών λογοτεχνικών πεζογραφικών κειμένων (που συχνά παρουσιάζεται, λιγότερο, ως ένδειξη αποτυχίας, πβ. Mango 1980, 241) αντανακλώνει κυρίως το γεγονός ότι οι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν, στο πλαίσιο της ίδιας παράδοσης, μια επίκτητη έντεχνη γλώσσα ακολουθώντας τις καθιερωμένες συμβάσεις ενός «υπερβατολογικού» μύθου, ο ρόλος του οποίου σε εκείνη τη φάση απαιτούσε την τυπική συνέχεια με την πρακτική του παρελθόντος.

8.4.3 ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΙ ΜΕ ΤΗ ΔΗΜΩΔΗ

Συχνά η ανάγκη για νέους τρόπους ερμηνείας του κόσμου ανακίπτει πρώτα σε περιόδους κρίσης, οι οποίες αποκαλύπτουν τους περιορισμούς των παραδοσιακών τρόπων σκέψης. Κατά συνέπεια δεν είναι τυχαίο ότι ένας λογοτεχνικός πειραματισμός ψύξης σμασίας επρόκειτο να πραγματοποιηθεί τον 12ο αιώνα, όταν οι Βυζαντινοί, συγκλονισμένοι από την απώλεια της Μικράς Ασίας έρχισαν να επαναπροσδιορίζουν την ταυτότητά τους και το ρόλο τους στον κόσμο.

Ακόμη και τα (λόγια) μυθιστορήματα της περιόδου των Κομνηνών, αν και ήταν γραμμένα σε μια παραδοσιακή μορφή αρχαίας γλώσσας ελληνικής και έστρεφαν το βλέμμα τους προς την αρχαιότητα,

τητα για να εμπνευστούν, στηρίχτηκαν επίσης στη βάση ενός προτύπου που προερχόταν από τον (λαϊκό) ηρωϊκό μύθο του *Λιγυή Αρχαία* (βλ. 12.12.1 και πβ. Beaton 1989, κεφ. 3 και 4· Ricks 1990· Beaton/Ricks 1993). Φαίνεται ότι το έργο αυτό γράφτηκε αρχικά σε μια γλώσσα πολύ πιο κοντινή στη σύγχρονη ομιλία. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι σηματοδοτεί την αρχή ενός είδους «δημώδους» επιικής-ρομαντικής ποίησης, που είχε στόχο να ψυχαγωγήσει έναν βασανισμένο κόσμο με την εξίστórηση των κατορθωμάτων των «Ρωμιών» ηρώων ενάντια στους Άραβες στα παλαιά σύνορα του Ευφράτη.

Ο Beaton (1989, 46-47) λέει ότι ο αρχικός συγγραφέας ίσως ήταν ένας μετρίως μορφωμένος πρόσφυγας που εργαζόταν στην πρωτεύουσα, λίγο μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071), και ο οποίος ήθελε να περισώσει επιλεγμένα κομμάτια προφορικής ηρωικής ποίησης από την πατρίδα του, στην Ανατολία, συναθροίζοντάς τα και ξαναδουλεύοντάς τα, έτσι ώστε να καταλήξει σε μια θεματικά συνεκτική (ολγοτεχνική) συλλογή (πβ. Ricks 1990). Το σωζόμενο *Τραγούδι του Αρμούρη*, γραμμένο σε ύφος μπαλάντας, αποτελεί ένα παράδειγμα του αρχικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε, ενώ θα πρέπει να σημειώσουμε ιδιαίτερα τη διατήρηση των δεκαπεντασύλλαβων ανομοιοκατάληκτων («πολιτικών») στίχων (βλ. σχετικά 12.1.3). Αυτό το είδος, που ήταν άλλοτε προφορικό/λαϊκό, («ατακαυρόθηκε») με την επιβολή θεματικών και δομικών συμβάσεων οι οποίες προέρχονταν από τη μέτριας ποιότητας αγιολογική παράδοση, καθώς και με την προσθήκη επιλεγμένου υλικού, οικείου από τα μη θρησκευτικά μυθιστορήματα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας (που προσέλκυαν το ενδιαφέρον, πράγμα που φαίνεται παράλληλα και στα λόγια ερωτικά μυθιστορήματα).

Η γλώσσα της «δημώδους» παραλλαγής του ποιήματος (E) του διασώθηκε σε ένα χειρόγραφο στο Εσχοριάλ της Μαδρίτης, συνηγορεί υπέρ μιας τέτοιας άποψης, καθώς εμφανίζει –μεταξύ άλλων– («προφορικά») χαρακτηριστικά, όπως επανάληψη λογοτυπικών εκφράσεων, μορφολογική ετερογένεια για τις ανάγκες του μέτρου, προτίμηση στην παρατακτική δομή, αποφυγή της χασμω-

δίας μέσω της έκθλιψης και της συνίζησης, και γενικότερη αποφυγή του διασκελισμού (της συνέχισης μιας νοηματικής ενότητας πέρα από τα όρια του στίχου). Κατά τα άλλα, κάποια πιο αρχαϊκά στοιχεία της γραμματικής και της έκφρασης, που πήγάζαν σαφώς από τη γραπτή παράδοση και χρησιμοποιούνταν κυρίως σε θρησκευτικά κείμενα (πβ. Ricks 1990, 24), δείχνουν ότι αυτό το παραδοσιακό υλικό υπέστη μια συνειδητή επεξεργασία προκειμένου να δημιουργηθεί η πρώτη, υποτυπώδης ακόμη, («ολγοτεχνική») γλώσσα, η οποία βασιζόταν πρωτίστως στην υφολογικά παγιωμένη δημώδη της προφορικής ποίησης. Μια τέτοια ενοποίηση, όπως αυτή που πραγματοποιήθηκε μεταξύ των προφορικών και των γραπτών συστατικών, πιθανότατα διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι πολλοί αρχαϊσμοί που διατηρούνταν στην προφορική παράδοση συνέπιπταν με τον αρχαϊκό χαρακτήρα της γραπτής ελληνικής (ιδίως της εκκλησιαστικής γλώσσας, οικείας σε μεγάλο βαθμό λόγω της μαζικής προσέλευσης και της παρακολούθησης του εκκλησιαστικού τελετουργικού).

Σε σχέση με την έκφραση μιας («σύγχρονης») ελληνικής ταυτότητας, η επαναστατική αυτή χρήση της δημώδους ποίησης ως κύριας πηγής για τα γραπτά έπη πρόσφερε μια καταρχήν ριζικά εναλλακτική πορεία σε σχέση με τον υψηλό αττικισμό. Αλλά μόνο κατά την ύστερη παλαιολόγεια περίοδο μια πιο εξελιγμένη παραλλαγή αυτής της («μεικτής») γλώσσας έγινε η πρότυπη γλώσσα για τη σύνθεση της μυθολογικής λογοτεχνίας, επειδή διέθετε μια πιο ομογενοποιημένη ανάμειξη λαϊκών και λόγιων/ αρχαϊκών στοιχείων (πβ. 8.4.5, 12.3.1 και 12.3.4).

Υπάρξει, ωστόσο, μια σύντομη περίοδος εναλλακτικού πειραματισμού με τη δημώδη πριν από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, όπως εμφανίζεται στα τέσσερα κωμικά παρακλήτικά ποιήματα (*Πτωχοπροδρομικά*), που συχνά αποδίδονται στον αυλικό ποιητή Θεόδωρο Πρόδρομο (Eideneier 1991, Αλεξίου 1994), και σε μια σύνθεση που τιτλοφορείται *Στίχοι γραμματικού Μιχαήλ του Γλοκά, ος έγραψε καθ' ον κατεσχέθη καιρόν εκ προσηγγελίας χαιρεκάκου τινός*, του χρονογράφου και αυτοκρατορι-

κού αξιωματούχου *Μιχαήλ Γλυκά*. Μολονότι ο πρώτος χρησιμοποιεί με παιγνιώδη τρόπο την ομιλούμενη της Κωνσταντινούπολης σε διάφορα υφολογικά επίπεδα ενώ ο δεύτερος χρησιμοποιεί τη γλώσσα των παροιμιών και λαϊκών θυμοσοφιών, και οι δύο στηρίζονται ιδιαίτερα στην παράλληλη χρήση του μέσου ύφους της γραπτής γλώσσας (πβ. 12.2.2). Προφανώς, μια γραπτή γλώσσα βασισμένη απευθείας στην ομιλούμενη ελληνική δεν θα μπορούσε ακόμα να γίνει αποδεκτή ως μέσο έκφρασης της «σοβαρής» λογοτεχνίας, και οι πειραματιζόμενοι συγγραφείς της πρωτεύουσας επιδίωκαν συνειδητά ένα μεικτό ύφος. Αν και δεν έχουμε λόγους να αμφιβάλουμε ότι η ελληνική που χρησιμοποιούσαν οι ανώτερες τάξεις για να επικοινωνήσουν ήταν πολύ πιο κοντά στην ομιλούμενη νόρμα από ό,τι η τεχνητή επίσημη γλώσσα της αυλής (πβ. *Dawkins* 1953, 258), η απλή έντεχνη χρήση μιας γραπτής εκδοχής της ομιλούμενης ελληνικής φαίνεται ότι μάλλον ήταν ένα ευχάριστο πάρεργο για την ανώτερη τάξη, που η μόρφωσή της την έκανε να στρέφεται αυτόματα στην αρχαία παράδοση για να αποκτήσει γόητρο. Γι' αυτή την ανώτερη τάξη, η ικανότητα ανάγνωσης και γραφής των τύπων της ελληνικής που προέρχονταν από την αρχαία παράδοση (οι μόνοι γραπτοί τύποι που ήταν μέχρι τότε διαθέσιμοι) θεωρούνταν θεμελιώδες στοιχείο αναγνώρισης της ταυτότητάς της.

Η αναγνώριση των λογοτεχνικών δυνατοτήτων της δημόσιας ήταν, κατά συνέπεια, μια διαδικασία που απαιτούσε χρόνο. Η βασική μεταστροφή σηματοδοτήθηκε από την καταστροφή του 1204 και υποστηρίχτηκε στη συνέχεια με την εισροή των δυτικών ιδεών και συνηθειών και, για το μεγαλύτερο μέρος της πρώην αυτοκρατορίας, με την εισβολή κυβερνητών από τη Δύση και αποίκων. Αλλά οποιαδήποτε πρόοδος προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας πρότυπης γραπτής μορφής της σύγχρονης προφορικής ελληνικής σύντομα ανακόπηκε με την τουρκική κατοχή του μεγαλύτερου μέρους των ελληνόφωνων εδαφών, συμπεριλαμβανομένης της πρώην πρωτεύουσας, και με τον πολιτικό και γλωσσικό κατακερματισμό των εδαφών που παρέμειναν, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα, κάτω από τον έλεγχο της Δύσης (βλ. Κεφάλαια 14 και 15).

8.4.4 Η ΔΗΜΩΔΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ 14ου ΚΑΙ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ

Αν και η «σοβαρή» λογοτεχνία εξακολουθούσε να απαιτεί τη χρήση πιο παραδοσιακών μέσων στα εναπομεινάντα βυζαντινά εδάφη, ευρεία χρήση στη Δύση των ρομανικών γλωσσών για τον γραπτό λόγο, συμπεριλαμβανομένης της συγγραφής μυθιστορημάτων, επηρέασε σαφέστατα την αναβίωση του αντίστοιχου ελληνικού ιδιώματος για τη μυθιστορηματική λογοτεχνία - είδος που ήταν στη ζήτηση, για μια ακόμη φορά, στην πρωτεύουσα και σε άλλες περιοχές κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα (πβ. 8.4.5 και 12.3). Στη «δημόδη» εργογραφία της περιόδου περιλαμβάνονται πολιτικές κατηγορίες -όπου φαινομενικά εμπλέκονται ζώα, πουλιά, φρούτα και ψάρια- από τις οποίες οι δύο τελευταίες, για πρώτη φορά, είναι γραμμένες σε πεζό λόγο (*Beck* 1971, 173-179).

Από τις συνέπειες της δυτικής κυριαρχίας που εκδηλώθηκαν χωρίς ήταν και η επέκταση του δημόδου ύφους σε συνθέσεις με σχεδόν σύγχρονο ιστορικό περιεχόμενο. Πρόκειται για το *Χρονικόν των Τόκκων*, που εξυμνεί τα κατορθώματα της δυναστείας που κυβερνούσε την Ήπειρο, και το *Χρονικό του Μορέως*, των αρχών του 14ου αιώνα, που αναφέρεται στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και στα κατορθώματα της οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων στην Πελοπόννησο (πβ. 12.3.3). Το τελευταίο είναι έργο ενός αντιβυζαντινού συγγραφέα, πιθανότατα Γάλλου μετανάστη, που ενδιαφερόταν ελάχιστα για τη λογοτεχνική παράδοση και εισήγαγε στη γλώσσα της (λαϊκής) ποίησης στοιχεία από τα ελληνικά της ιδιολέκτου του (τα οποία πιθανότατα αντανάκλων την πελοποννησιακή ομιλία της εποχής).

Μια περαιτέρω μακροπρόθεσμη συνέπεια ήταν και η εμφάνιση ξεκάθαρα (διαλεκτικής) λογοτεχνίας σε μείζονα πολιτιστικά κέντρα όπως η Κύπρος και η Κρήτη (πβ. 12.4 και 14.2.4). Αναμφίβολα, η ομιλούμενη ελληνική των Μέσων Χρόνων, ιδιαίτερα ανάμεσα στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, είναι ήδη αρκετά διαφοροποιημένη ανά περιοχή (πβ. Κεφάλαιο 11). Αλλά η οριστική αποκοπή από τις παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες που επέφερε η

έλευση δυτικών κυβερνήσεων ανέδειξε με πρωτόγνωρο τρόπο τις τοπικές ποιιλίες ως μέσα γραπτής έκφρασης (επίσημης και λογοτεχνικής), ιδίως στα δύο μεγαλύτερα ελληνικά νησιά – στα οποία η βυζαντινή κυριαρχία είχε ήδη πολλές φορές διακοπεί, ακόμα και πριν από το 1204.

8.4.5 ΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ

Η αρχική περίοδος πειραματισμού με τα προφορικά επίπεδα ύφους τον 12ο αιώνα ήταν σύντομη και, από ό,τι φαίνεται, εξέλιπε γύρω στα είκοσι χρόνια πριν από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 (Beaton 1989, 93). Όταν η δημόδης επανεμφάνιστηκε σε έργα του 14ου και του 15ου αιώνα, τόσο στα πρωτότυπα μυθιστορήματα όσο και στις διηγήσεις που μεταφράστηκαν από δυτικά πρωτότυπα, επρόκειτο για μια όλο και πιο τυποποιημένη γλώσσα («της τέχνης», με λίγες ή καθόλου τοπικές διακυμάνσεις ή τοπική ταυτότητα και με «μεικτό» (σύγχρονο/λόγιο) χαρακτήρα στο σύνολό της. Είναι επίσης σαφές, μέσα από το φάσμα των ποιητών αναγνώσεων των διασωθέντων χειρογράφων, ότι η γλωσσική ακρίβεια που περιμένει κανείς στις αντιγραφές κλασικών ή λόγιων κειμένων δεν επεκτεινόταν σε έργα γραμμένα στη δημόδη.

Από τα πρωτότυπα μυθιστορήματα, μόνο η διήγηση του *Καλήλιμαχου και της Χρυσορροής* μπορεί να αποδοθεί με κάποια βεβαιότητα σε γνωστό συγγραφέα, συγκεκριμένα στον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, ανιψιό του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα, του Μιχαήλ Η'. Οι αφηγήσεις *Καλήλιμαχου και Χρυσορροή*, *Βέλθουδρος και Χρυσάντζα* και *Λίβιστρος και Ροδάμη* μπορούν, ενώπιον Διαθέτων σαφή συνάφεια όχι μόνο με τα πρώιμα «δημόδη» έργα του 12ου αιώνα, αλλά επίσης και με τα λόγια μυθιστορήματα της ίδιας περιόδου (Beaton 1989, κεφ. 10), και πιθανότατα αντιπροσωπεύουν το έργο ενός λογοτεχνικού κύκλου που συνδεόταν στενά με την αυτοκρατορική αυλή στην Κωνσταντινούπολη. Η *Αχιλλίδα* είναι πιθανόν προγενέστερη και συνιστά ένα «μεταβατικό» κείμε-

νο ανάμεσα στον *Διγενή Ακρίτα* και τα εξελληνισμένα μυθιστορήματα του 14ου αιώνα, ενώ η *Διήγησις γενναμένη εν Τροία* είναι σαφώς μεταγενέστερη, ακολουθώντας μια ήδη καλά εδραιωμένη παράδοση (Beaton 1989, 105).

Αντίθετα, από τα τεκμήρια που διαθέτουμε συνάγουμε το συμπέρασμα ότι οι μεταφράσεις προέρχονται από τις λατινοκρατούμενες περιοχές. Ο *πόλεμος της Τρωάδος* (από το *Roman de Troie* του Benoît de Sainte-Maure) είναι ίσως η πρώτη, και χρονολογείται γύρω στο 1350. Αποτελεί περίληψη του πρωτοτύπου και, επίσης, μαρτυρεί την επίδραση από το λόγο έμμετρο χρονικό που συντέθηκε τον 12ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο Μανασσή (8.5.5). Ο *Φλώριος και η Πλάτεια Φλόρα* (μεταφρασμένο από μια τσακανική παραλλαγή του γαλλικού *Fleur et Blanchefleur*) τοποθετείται στα τέλη του 14ου/αρχές του 15ου αιώνα, και ο μεταφραστής φαίνεται ότι είχε ζήσει στη γαλλοκρατούμενη Πελοπόννησο. Η σχετικά απλή γλώσσα του και η στιχουργική του αντανακλούν ένα λαϊκό-δημόδες ύφος που κατά κάποιο τρόπο θυμίζει το *Χρονικόν του Μορέως*: ωστόσο η σύνθεση είναι πιο πλήρης και υπάρχουν ενδείξεις ότι δανείζεται από το διδακτικό ποίημα *Σπανέας* (μια μεταφορά του 12ου ή του 13ου αιώνα σε δημόδη γλώσσα μιας προγενέστερης βυζαντινής συλλογής από ήμολογικές παραινέσεις). Ο *Ιμπέριος και η Μαργαρίνα* είναι περισσότερο μια σύνοψη παρά μετάφραση της προφανούς πηγής του (*Pierre de Provence et la Belle Maguelonne*), αν και το ελληνικό κείμενο μπορεί κάλλιστα να προηγείται του διασωθέντος γαλλικού χειρογράφου, που χρονολογείται στο 1453, και έτσι να βασίζεται σε μια εκδοχή που έχει χαθεί. Αυτή η ιστορία, όπως επίσης και η *Διήγησις πολυπαθούς Απολλωνίου του Τύρου* (που μεταφράστηκε από ένα ιταλικό πεζό κείμενο του 14ου αιώνα λίγο πριν από το 1450), γνώρισαν μεγάλη δημοτικότητα ως τις αρχές της σύγχρονης περιόδου, όπως φαίνεται από τη δημοσίευση στη Βενετία μιας νέας ελληνικής μετάφρασης του *Απολλωνίου*, σε ομοιοκατάληκτα *Μισιχα*, γύρω στο 1525, και μιας ομοιοκατάληκτης παραλλαγής του *Ιμπέριου* το 1543. Η ελληνική μετάφραση της *Θησίδας* του

Βοικακίου τυπώθηκε επίσης στη Βενετία (το 1529), αλλά η ίδια η μετάφραση πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί στα τέλη του 15ου/αρχές του 16ου αιώνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Στη γλώσσα και στο ύφος φαίνεται καθαρά η επίδραση από τα προγενέστερα μυθιστορήματα, και έτσι συνδέει άμεσα την παράδοση του 14ου και του 15ου αιώνα με τη μεταγενέστερη διαλεκτική λογοτεχνία της Κρητικής Αναγέννησης (14.2.4).

Το μεγαλύτερο πρόβλημα για τους ιστορικούς της ελληνικής γλώσσας είναι το ζήτημα της προέλευσης και της εξέλιξης της μεικτής γλώσσας των μυθιστορημάτων (πέρα από το μεμονωμένο *Ο πρέσβυς ιππότης*, που ανήκει σε διαφορετική παράδοση). Αυτό συνδέεται στενά με το ερώτημα γιατί τα μυθιστορήματα έχουν τόσο πολλά κοινά θέματα και τόσο κοινό λεκτικό, και γιατί υπάρχουν τόσο πολλές ασυμφωνίες ως προς το κείμενο ανάμεσα στις διαφορετικές παραλλαγές της ίδιας ιστορίας. Ο Beaton (1989, κεφ. 11) εξετάζει ποικίλες ανταγωνιστικές θεωρίες, και τα κυριότερα συμπεράσματά του συνοψίζονται παρακάτω.

Μπορούμε να αρχίσουμε με το έργο των Μ. και Ε. Jeffreys, που υποστήριξαν, ξεχωριστά ο καθένας (π.χ. M. Jeffreys 1973, 1974, 1987· E. Jeffreys 1979, 1981) αλλά και από κοινού (π.χ. 1971, 1979, 1983, 1986), ότι οι ασυμφωνίες στα κείμενα είναι προϊόν τής ως ένα βαθμό προφορικής μετάδοσης. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η γλώσσα, το μέτρο και η λογοτυπική ρητορική έκφραση της γραπτής δημόδους ποίησης (αλλά όχι η θεματολογία της) πηγάζουν φυσικά τω τρόπω από μια πανάρχαιη παράδοση αφηγηματικής ποίησης, η οποία είχε παραγάγει ένα κράμα από αρχαϊσμούς και πιο σύγχρονους τύπους. Άλλοι προχώρησαν περισσότερο και υποστήριξαν ότι τουλάχιστον κάποια από τα ποιήματα είναι απευθείας προϊόντα μιας τέτοιας προφορικής παράδοσης (π.χ. Tyrpanis 1981, 535-543), ή τουλάχιστον ότι οι αναγνώστες διαφορετικών χειρογράφων αντικατοπτρίζουν διαφορετικές απαγγελίες των κειμένων που μεταδίδονταν προφορικά (π.χ. Eidevald 1987, Smith 1987).

Αντίθετα, ο Spadaro (1966, 1975, 1976α, 1976β, 1977, 1978α,

1978β, 1981, 1987) προσπαθεί να εξηγήσει τα κοινά χαρακτηριστικά ως αποτέλεσμα της απευθείας λογοκλοπής φράσεων, στίχων και μοτίβων που έγινε από καλλιεργημένους αλλά χωρίς δημιουργικό γικό ταλέντο λογοτέχνες. Ωστόσο, οι Van Gemert/Bakker (1981), Bakker (1987) και οι Bakker/Van Gemert (1988) αντιπροτείνουν την ερμηνεία ότι κατά τη διαδικασία της αντιγραφής τα κείμενα υπέστησαν παραποιήσεις που οφείλονταν σε προσθήκες και παρεμφήσεις ξένων στοιχείων. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο χαρακτήρα της χειρόγραφης παράδοσης, καθώς και στο γεγονός ότι δύο ή περισσότερα ποιήματα έχουν καταφανώς κοινά γλωσσικά χαρακτηριστικά στο ίδιο χειρόγραφο, ενώ αυτό δεν συμβαίνει σε διαφορετικές παραλλαγές του ίδιου ποιήματος.

Όμως αυτή η τελευταία θεωρία, αν και προσφέρει μια πειστική ανάλυση συγκεκριμένων αντιστοιχιών, δεν έχει την απαραίτητη εμβέλεια ώστε να ερμηνεύσει τις ομοιότητες στη δομή, στο θέμα και στο λεκτικό, οι οποίες πρέπει να οφείλονται σε άλλους παράγοντες. Αλλά, παρά το ότι η άποψη του Spadaro είναι πειστική όσον αφορά τη συνολική εξάρτηση του *Ιμπέριου* από τον *Φλώριο* και των ποικίλων εκδοχών της *Διήγησης Βελισαρίου* (μιας μυθιστορηματικής γενικής προειδοποίησης του Ιουστινιανού για τους κινδύνους που ενέχει ο φθόνος) από την *Αχιλλίδα* και ίσως και από τον *Ιμπέριο*, οι άλλες συγχετικές μελέτες του είναι λιγότερο πειστικές, και το βάρος των τεκμηρίων που παραθέτει κλίνει προς την κατεύθυνση της επιλεκτικής λογοτεχνικής αναφοράς μάλλον παρά της λογοκλοπής, καθώς πρόκειται για τεκμήρια που έχουν να κάνουν με την ενσωμάτωση ήδη (παραδοσιακών) ελληνικών στοιχείων στα μεταφρασμένα μυθιστορήματα που σε άλλη περίπτωση δεν θα διέθεταν τέτοια στοιχεία (Beaton 1987, 167-172).

Τέτοια παραδοσιακά στοιχεία θα μπορούσαν, βεβαίως, να έχουν σε τελική ανάλυση προφορική καταγωγή, όπως προτάθηκε από την Ε. και τον Μ. Jeffreys, έστω και αν αργότερα έγιναν αντιμεινόμενο λογοτεχνικού δανεισμού και αλληλεπίδρασης. Αλλά, ενώ μπορούμε να δεχτούμε ότι σύντομες (ηρωικές) μπαλάντες όπως το *Τραγούδι του Αρμούρη* ή τα αρχικά συστατικά μέρη του έπους /

μυθιστορήματος του *Διγενή Ακρίτα* ανήκαν σε μια παράδοση που ήταν αρκετά μακριά ώστε να έχει δημιουργήσει ένα απόθεμα από θέματα και φρασσεολογία, που ενσωματώθηκαν αργότερα στο γραπτό δημόδες ύφος, η υπόθεση της προφορικής καταγωγής δεν εξηγεί τα τεκμήρια για τις καθαρά λογοτεχνικές διασυνδέσεις μεταξύ των πρωτότυπων μυθιστορημάτων, που γράφτηκαν στην Κωνσταντινούπολη, και των ποιημάτων του 12ου αιώνα, τόσο στη λόγια όσο και στη δημόδη γλώσσα, που συνδέονταν με αυτά.

Επιπλέον, μολοντί υπάρχουν γλωσσικές και θεματικές ομοιότητες ανάμεσα στα προφορικά δημοτικά τραγούδια και τα μυθιστορήματα (πβ. Κριαράς 1955, Μέγας 1956, Σπερυέλης 1967), μεγάλο μέρος από την προφορική λογοτυπική φρασσεολογία των τελευταίων δεν φαίνεται να παίζει λειτουργικό ρόλο στη σύνθεση - γεγονός που υποδεικνύει ότι πολλοί παραλληλισμοί είναι αποτέλεσμα ενσυνείδητων δανεισμών από το υλικό της προφορικής παράδοσης, με στόχο, κυρίως, να δοθεί κύρος σε ένα νεοτεριστικό έργο μέσω της σύνδεσής του με μια παραδοσιακή αυθεντία. Αυτό επιβεβαιώνεται όταν βλέπουμε ότι πολλές άλλες στερεότυπες φράσεις μέν ήταν στην πραγματικότητα νέα δημιουργήματα που χρησιμοποιούσαν τις παραδοσιακές λογοτεχνικές πηγές (Bäuml 1984) και που στη συνέχεια καθιερώθηκαν με την πρακτική του εκτεταμένου δανεισμού ανάμεσα στους συγγραφείς του είδους, διαδικασία που φαίνεται καθαρά, για παράδειγμα, στο ρόλο του Φλώριου ως «πηγής» για τον *Ιμπέριο* ή στη μετάθεση στίχων από το «λόγιον» χρονικό του 12ου αιώνα του Μανασσή στον *Πόλεμο της Τρωάδας* (Beaton 1989, 172-176).

Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, μπορούμε να αναφέρουμε το ημιστίχιο *μικρό τε και μεγάλοι*, που περιλαμβάνει το αρχαϊκό μόριο *τε* (πβ. Eideneier 1982, 302). Από τη στιγμή που ήδη οι συγγραφείς των ευαγγελίων της Καινής Διαθήκης αποφεύγουν το εν λόγω συνδετικό (με εξαίρεση τον σχετικό λόγο Λουκά), δεν θα μπορούσε να έχει επιβιώσει στη δημόδη της πρόωμης ή της μέσης βυζαντινής περιόδου, πάνω στην οποία βασίστηκε πιθανότατα η μεσαιωνική προφορική ποίηση. Δεν μας εκπλήσσει καθόλου, συνε-

πώς, το γεγονός ότι ούτε η ίδια η λέξη ούτε και η φράση που τη περιέχει εμφανίζονται στο *Τραγούδι του Αρμούρη* (που διασώθηκε σε χειρόγραφα του 15ου αιώνα) ή σε άλλα -με ύφος μπαλάντας- προφορικά ποιήματα (Beaton 1980, 209). Αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό αφού, ακόμη και αν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτού του λογοτεχνικού είδους συγκεντρώθηκε αρχικά κατά το 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα, διατηρεί σαφώς πολλά δομικά και λογοτυπικά χαρακτηριστικά μιας παράδοσης που χρονολογείται από τον 12ο αιώνα τουλάχιστον (M. Jeffreys 1974, 160· βλ. και Μέρος III, 14.3).

Μια τέτοια προσέγγιση της γλώσσας των μυθιστορημάτων κλονίζει την αντίληψη πάνω στην οποία βασίστηκαν οι θεωρίες του Spadaro και των Jeffreys, ότι δηλαδή οι συγγραφείς των μυθιστορημάτων ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από ένα έτοιμο αποθεματικό υλικό, είτε εξαιτίας της απουσίας δημιουργικής έμπνευσης είτε εξαιτίας κάποιων στοιχείων προφορικότητας. Έτσι, ο Beaton προσπαθεί να εξηγήσει τα κοινά στοιχεία των ποιημάτων με τελείως διαφορετικό τρόπο. Επειδή οι μορφωμένοι συγγραφείς / μεταφραστές των μυθιστορημάτων, όπως και όλοι οι άλλοι συγγραφείς που έγραφαν στην ελληνική εκείνο τον καιρό, αισθάνονταν την ανάγκη να προσδώσουν στο έργο τους κύρος μέσω της «παράδοσης», στράφηκαν ταυτόχρονα στην ελληνική προφορική ποίηση, στις λόγιες και δημόδεις λογοτεχνικές συνθέσεις του 12ου αιώνα και στη σύγχρονη τους μυθολογική λογοτεχνία της Δύσης. Και επειδή η «λογοτυπική» προφορική ποίηση είχε απόλυτο κύρος ως προς τη χρησιμότητα της δημόδους, ανέπτυξαν δικές τους στερεότυπες εκφράσεις, εκφράσεις που συχνά προδίδονται από τη γλωσσική ή τη μετρική τους μορφή, και οι οποίες έγιναν αντικείμενο δανεισμών και προσαρμόστηκαν σε μια διαδικασία που αποτυπώνει τα πρώτα στάδια δημιουργίας μιας λογοτεχνικής γλώσσας εν μέρει καθορισμένης από το κειμενικό είδος, αλλά ουσιαστικά σύγχρονης.

Αλλά μια τέτοια γραφή παρέμενε σχετικά χωρίς αξία κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα, και η μετάδοσή της πιθανότατα γινόταν όχι μέσω των επαγγελματιών γραφέων αλλά των ανθρώπων που

ενδιαφέρονταν προσωπικά για την εξέλιξή της, για τους οποίους η αντιγραφή θα μπορούσε να αποτελέσει μέρος της διαδικασίας εκμάθησης της τέχνης τους (Eideneier 1982-1983). Η ποιιλία των αναγνώσεων των χειρογράφων θα μπορούσε να θεωρηθεί απόρροια του ότι οι συγγραφείς-αντιγραφείς ήταν εξίσου ικανοί και αποδοσμευμένοι από τη συμβατική πρακτική της αντιγραφής, ώστε να μπορούν να προσαρμόζονται το υλικό στις απαιτήσεις τους ή να αναπλάθουν, όπως ήταν ή παρωδώντας το, σε δικές τους συνθέσεις. Μια τέτοια εικόνα είναι ευαπόδεικτη στην περίπτωση των όψιμων συγγραφέων της Κρητικής Αναγέννησης (Beaton 1989, 179) και θα μπορούσε εύκολα να εξηγήσει το φάσμα των δεδομένων με τα οποία ασχολούνται οι Van Gemert και Bakker.

Μέσα από αυτό το πρίσμα η μεικτή γλώσσα των μυθιστορημάτων αντανακλά ένα μακρινό προφορικό υπόβαθρο, αλλά η ίδια δεν έχει πρωτίστως προφορική προέλευση. Η πρωτοβουλία να χρησιμοποιείται μια γραπτή γλώσσα βασισιμένη στη δημόσια προήγλη σίγυρα «από υψηλά» τόσο τον 12ο όσο και τον 14ο αιώνα, και αποτελούσε έναν προοδευτικό νεοτερισμό. Αλλά οι πιο πρώιμοι συγγραφείς, μέλη της μητροπολιτικής ανώτερης τάξης που μάθαιναν να γράφουν μόνο σε ποιιλίες μορφές της αρχαϊκής ελληνικής και των οποίων η ομιλία ήταν επηρεασμένη από την παρεμβολή της γραπτής ελληνικής, είναι σαφές ότι δεν διέθεταν κανένα πρότυπο («καλής») και «συνεπούς») χρήσης της δημόδους γλώσσας και επομένως ήταν υποχρεωμένοι να σφυρηλατήσουν μια σύγχρονη λογοτεχνική γλώσσα με βάση τις ανομοιογενείς προφορικές και λόγιες ποιιλίες που τους ήταν οικείες. Οι ασυνέπειες που παρατηρούνται στη χρήση αυτής της γλώσσας αποτελούν φυσική απόρροια του χαρακτήρα των πηγών που χρησιμοποιούσαν.

Με το πέρασμα του χρόνου, ωστόσο, η γλώσσα των μυθιστορημάτων γίνεται όλο και πιο «λαϊκή», καθώς τύποι της δημόδους αντικαθιστούν τα λόγια τους ισοδύναμα στο πλαίσιο της καθήρευσης των πολιτικών και εκπαιδευτικών θεσμών στο σύνολο της ελληνόφωνου κόσμου. Αλλά αυτή η εξελικτική διαδικασία ποτέ δεν ολοκληρώθηκε στα βυζαντινά εδάφη, όπου, λόγω του τραυματικού

αντίκτυπου της τουρκικής κατοχής, όσοι επιβίωσαν επέστρεψαν σε πιο παραδοσιακούς τύπους γραπτής έκφρασης. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ωστόσο, όπου η εξέλιξη ενός νέου λογοτεχνικού ύφους συνεχίστηκε ως την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους το 1669, αναπτύχθηκε ένα ώριμο λογοτεχνικό μέσο ακριβώς από μια τέτοια ανάμειξη λόγιων και ομιλούμενων (διαλεκτικών) στοιχείων (πβ. 14.2.4). Από μόνη της όμως η Κρήτη δεν θα μπορούσε να δώσει ένα πρότυπο για το σύνολο του διαμελισμένου ελληνικού κόσμου, και όταν, επιτέλους, έφτασε τον 19ο αιώνα η ώρα της ανεξαρτησίας για ένα μέρος της Ελλάδας, ξέσπασε σχεδόν από την αρχή η διαμάχη για τη μορφή της νέας πρότυπης γλώσσας (πβ. 15.4 και Κεφάλαιο 17).

11.4.6 ΑΛΛΟ ΔΗΜΩΔΕΣ ΥΛΙΚΟ

Στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια, ο εγγραμματισμός σε ένα βασικό επίπεδο άρχισε και πάλι να εξαπλώνεται και στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, και η προνομιακή πρόσβαση στην εκπαίδευση δεν μπορούσε να παραμείνει αμετάβλητη μπροστά στην αυξανόμενη ανάγκη για γραπτή επικοινωνία και στην απαίτηση για γραπτή πληροφορηση. Από τις αρχές του 14ου αιώνα έχουμε λοιπόν την επανεμφάνιση – τόσο στα βυζαντινά όσο και στα λατινοκρατούμενα εδάφη – διαφόρων χαμηλής ποιότητας εγχειριδίων: κείμενα ποιιλίας ύλης (για τις οικιακές εργασίες, ωροσκόπια και ταξιδιωτικοί οδηγοί), κηρύγματα και λόγοι, όλα γραμμένα σε μια γλώσσα που ήταν πολύ πιο κοντά στις νόρμες της ομιλούμενης της εποχής (βλ. Παναγιωτάκης 1993).

Πολλά από αυτά τα κείμενα γράφτηκαν από ανθρώπους που απλώς δεν ήξεραν πώς να γράψουν με πιο «λόγιο» τρόπο, αλλά υπάρχουν επίσης κείμενα για πρακτικά ζητήματα που γράφτηκαν από μέλη της ανώτερης τάξης – όπως οι τρεις επιστολές του καρδινάλιου Βησσαρίωνα (1403-1472), για τις οποίες μιλάει ο Λάμπρος (1908), που πέρα από τις επεξεργασμένες εισαγωγές τους βρίσκονται σε σαφή αντίθεση με τις αττικιστικές (λογοτεχνικές)

επιστολές του (βλ. Mohler 1942). Η ποσότητα τέτοιου υλικού πρέπει να ήταν σημαντική, αλλά η εγγενής του κοινοτοπία το εμπόδιζε να διασωθεί στο σύνολό του, ενώ η τάση για διάδοση του εγγραμματοπισμού σε ευρύτερα στρώματα ανακόπηκε τελικά από την έλευση της τουρκικής κατοχής. Ούτως ή άλλως, όμως, από τη τελεί σημαντική δευτερεύουσα πηγή πληροφορήσης σχετικά με τη μορφή της ελληνικής που μιλιόταν εκείνη την περίοδο.

8.5 Η «Κοινή» στο Βυζάντιο

8.5.1 Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Όπως έχουμε δει, η «Κοινή» στην ύστερη αρχαιότητα περιλάμβανε μια κλίμακα από γραπτά και προφορικά επίπεδα ύφους. Στην κορυφή βρισκόταν η κλασικίζουσα Κοινή του έντεχνου λόγου και της επιστολογραφίας, η οποία γινόταν πιο αχνή στην επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορικής και πατριαρχικής διοίκησης και στο πιο ρέον ύφος των ακαδημαϊκών και θεολογικών συζητήσεων. Όλες αυτές οι ποικιλίες διατηρούσαν ουσιαστικά μια επιφανειακά αρχαία μορφή, ειδικά στη μορφολογία, μολοντί με την παρεμβολή της προφορικής ελληνικής ενσωμάτων, σε διαφορετικούς βαθμούς, στοιχεία από τη σύγχρονη σύνταξη και το τρέχον λεξιλόγιο, πολλά από τα οποία (παγιώθηκαν) με τη μίμηση και την επανάλημβανόμενη χρήση.

Στη μέση της κλίμακας βρισκόταν η πιο καθημερινή γλώσσα της διοίκησης, που ήταν συντακτικά απλούστερη και η οποία, σε μια προστάθεια προσέγγισης του τρόπου σκέψης των απλών ανθρώπων, έτεινε σε έναν ευρύτερο συμβιβασμό με την ομιλούμενη ελληνική. Πλάι σε αυτή την παραλλαγή έχουμε την «έντεχνη» κοινή, που μιλούμενη, η οποία πήγαζε από την εξοικείωση με την Κοινή Διαθήκη και άλλα πρώιμα χριστιανικά κείμενα. Η παραλλαγή αυτή ήταν πολύ πιο ζωντανή και ποικιλμένη, και στα αρχικά τουλάχιστον στάδια της ανάπτυξής της επέτρεπε μια αμεσότερη επική με την ομιλούμενη γλώσσα.

Παρόλο που στο Μέρος I οι κοινωνικές και τοπικές διάλεκτο της ομιλούμενης ελληνικής στην ύστερη αρχαιότητα θεωρούνταν ποικιλίες της Κοινής, κανονικά –όπως και παραπάνω– αναφερόμαστε στην ομιλούμενη ελληνική της βυζαντινής περιόδου και στις γραπτές ποικιλίες, που τελικά βασίζονται σε αυτήν, χρησιμοποιώντας τον όρο «δημιώδης». Στο εξής, κατά συνέπεια, ο όρος «Κοινή» θα αναφέρεται μόνο στις μορφές της γραπτής ελληνικής που προέρχονται από τον αρχαίο κόσμο και που έχουν προσαρμοστεί στο βυζαντινό τους περιβάλλον. Και μια που το υψηλό ύφος του έντεχνου λόγου, μαζί με τα νεο-απτικίζοντα παραλλάδια του, έχει ήδη συζητηθεί, θα σταθούμε στις παραλλαγές της βυζαντινής γραφής μέσου ύφους.

8.5.2 ΤΑ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Πλάι στην «έντεχνη» Κοινή συγγραφών όπως ο Μιχαήλ Ψελλός, έχουμε ένα λιγότερο φιλόδοξο «ακαδημαϊκό» ύφος που αποτελεί τη συνέχεια της τεχνικής, φιλοσοφικής και επιστημονικής Κοινής της ύστερης αρχαιότητας. Το ύφος αυτό εμφανίζεται στη Βιβλιοθήκη του πατριάρχη Φωτίου τον 9ο αιώνα, σε μερικά κομμάτια του πρωτοπαιικού έργου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' τον 10ο αιώνα (βλ. 8.5.4 και 10.4.1), στα ανάλεκτα του επισκόπου Ευστάθιου Θεσσαλονίκης τον 12ο αιώνα και στο επιστημονικό έργο του Μάξιμου Πλανούδη και του Θεόδωρου Μετοχίτη την περίοδο των Παλαιολόγων. Στο πρακτικό ύφος της καλλιεργημένης ανώτερης τάξης όταν πραγματευόταν επιστημονικά ζητήματα διακρίνεται ένα σταθερό σχήμα «χαλαρού συμβιβασμού» σε σχέση με την εξέλιξη των καλλιεργημένων ποικιλιών της ομιλούμενης ελληνικής.

Η εκκλησιαστική ιεραρχία χρησιμοποίησε επίσης, στις περισσότερες δραστηριότητές της, μια απλούστερη Κοινή, αφού η κλασικίζουσα επιτήδευση των ανώτερων μορφών των μη εκκλησιαστικών κειμένων παρέπεμπε σε μια γραμματεία συνδεδεμένη με την ειδωλοατρική αρχαιότητα. Αναπτύχθηκε, συνεπώς, κατά τη μέση και την όψιμη βυζαντινή περίοδο μια ξεχωριστή παρα-

λαγή της λόγιας ελληνικής με το δικό της χαρακτηριστικό λεξι-λόγιο, από την οποία όμως απουσίαζαν τόσο τα «κοιμιά» (απτικά και έντεχνα) χαρακτηριστικά της μη θρησκευτικής φιλολογίας όσο και τα «ζωηρότερα» (δημόδη) στοιχεία των πιο λαϊκών μορφών της γραπτής ελληνικής. Το έργο του θεολόγου Γρηγορίου Παλαμά, του 14ου αιώνα –μετέπειτα επισκόπου Θεσσαλονίκης και συγγραφέα του έργου *Περί των ιερών ησυχάζόντων* (Χρήστου 1962, 1966, 1970)– είναι ένα καλό παράδειγμα.

Την τουρκική περίοδο η ελληνική διανόηση ταυτιζόταν όλο και περισσότερο με την ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία εκείνη την εποχή παρείχε τη μοναδική κατάλληλη θεσμική δομή για να στηριχτεί η λόγια δραστηριότητα. Η γλώσσα της εκκλησιαστικής διοίκησης (βλ. παρακάτω) και η ακαδημαϊκή γλώσσα αναπτύχθηκαν λοιπόν χέρι με χέρι, ώσπου τελικά οι Έλληνες, αρχικά στη Δύση και κατόπιν στα οθωμανικά εδάφη, άρχισαν να καταλαμβάνουν υπεύθυνες θέσεις εξουσίας στην πολιτική και στο εμπόριο. Κάτω από την επιρροή της Αναγέννησης (ιδίως στη Δύση) και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (γενικότερα), η γραπτή γλώσσα των μορφωμένων τάξεων άρχισε να εξελίσσεται σε συνδυασμό με τη γενική αναζωογόνηση της κοσμικής γνώσης. Πολλά στοιχεία της σύγχρονης καλλιεργημένης ομιλουμένης αφομοιώθηκαν, μαζί και νέοι όροι, μεταφραστικά δάνεια από τις δυτικές γλώσσες –και κυρίως τα γαλλικά–, και προς το τέλος του 18ου αιώνα διαμορφώθηκε στην Έλλληνες διανοούμενους ένα κοινό ρητορικό ύφος που αποτέλεσε *de facto* τη βάση για την πρώτη επίσημη γλώσσα του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου των αρχών του 19ου αιώνα (βλ. Κεφάλαιο 15).

8.5.3 Η ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΑΙ Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Ως παρεπόμενο των αραβικών κατακτήσεων, οι αιγυπτιακοί πύργοι εξαφανίστηκαν τον 8ο αιώνα και οι επιγραφές κάθε είδους έγιναν εξαιρετικά σπάνιες μετά το 600 περίπου (βλ. 12.1.2 για τις βασιικές εξαιρέσεις). Η γνώση μας για το διοικητικό ύφος μετά τους μέσους χρόνους εξαρτάται, συνεπώς, από τα διατηρημένα χει-

ρόγραφα αντίγραφα των αυτοκρατορικών και εκκλησιαστικών διαταγμάτων, των διπλωματικών εγγράφων και της επίσημης αλληλογραφίας. Τέτοιου είδους αρχαιακό υλικό άρχισε να διασώζεται σε όλο και μεγαλύτερη έκταση από το τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα και εξής (βλ., για παράδειγμα, τις συλλογές των Miklo-sich/Müller 1860-1890), και το μεγαλύτερο μέρος του είναι γραμμένο σε μια ελαφρώς εκσυγχρονισμένη εκδοχή της («ψηλής») διοικητικής Κοινής της ύστερης αρχαιότητας, παρέχοντας εύγλωττο μαρτυρία για τον βαθιά ριζωμένο συντηρητισμό του ελληνικού κατεστημένου (βλ. 10.7).

Κατά την περίοδο της δυτικής κυριαρχίας μετά το 1204 ωστόσο, και στη συνέχεια κατά την τουρκική περίοδο, η ελληνική διατηρούσε κάτι από τη θέση της ως διπλωματικής γλώσσας της Ανατολικής Μεσογείου, και το ύφος που χρησιμοποιούνταν για αυτόν το σκοπό από τους «ξένους» και τους Έλληνες που βρίσκονταν έξω από τη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης ήταν φυσικά, πιο κοντά στο ύφος του καλλιεργημένου λόγου (πβ. 15.1)

8.5.4 ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΦΥΣΗΣ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Δεδομένης της έλλειψης επιγραφικού υλικού, είμαστε υποχρεωμένοι, στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε την εξέλιξη της ελληνικής κατά τη μέση περίοδο, να στηριχτούμε κυρίως σε πηγές «έντεχνου λόγου» οι οποίες, για λόγους παράδοσης ή ειδολογικούς, επέτρεπαν μεγαλύτερης έκτασης συμβιβασμό με τις αλλαγές στην ομιλουμένη από ό,τι οι ποιιλίες της Κοινής που εξετάσαμε μέχρι τώρα.

Στον καθαρά εκτός εκκλησίας χώρο υπάρχουν κείμενα που αναφέρονται περισσότερο σε πρακτικά παρά σε διανοητικά ζητήματα, και στόχευαν μάλλον στην πληροφόρηση παρά στην ψυχαγωγία. Σε αυτά χρησιμοποιείται συνήθως ένα πιο βασικό ύφος από εκείνο του ακαδημαϊκού λόγου, και μάλιστα, όταν τα κείμενα δεν είναι γραμμένα για ευρεία δημοσίευση, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την καλλιεργημένη καθομιλουμένη της εποχής

τους. Σε σχέση με αυτό το θέμα πρέπει να σημειωθούν εδώ τα εμπιστευτικά κείμενα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (905-959), που αρχικά κυκλοφορούσαν ιδιωτικά ανάμεσα στα μέλη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Η Έκθεσις της βασιλείου τάξεως, για παράδειγμα, είναι ένας οδηγός για τις αυλικές τελετές, ενώ το *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, που γράφτηκε με τη μορφή συμβουλευτικού υπομνήματος προς τον γιο του, τον Ρωμανό Β', περιλαμβάνει μυστικές πληροφορίες σχετικά με την εξωτερική πολιτική. Στην εισαγωγή καθενός από τα έργα του αυτοκράτορας εξηγεί, σε λογοτεχνικό ύφος, ότι απέφυγε εσκεμμένα στη συνέχεια την «απτικίζουσα» γραφή, καθώς ενδιαφερόταν να διαπαιδαγωγήσει με αποτελεσματικό τρόπο (πβ. 10.4.1). Ωστόσο, τα έργα του δεν παύουν να αποτελούν γραπτά ενός ιδιαίτερα καλλιεργημένου ανθρώπου. Υφολογικά κινούνται ανάμεσα σε ένα σχεδόν ακαδημαϊκό επίπεδο, με επιρροές από τη γλώσσα της αυτοκρατορικής διοίκησης, και σε μια πιο βασική ποιιλία, η οποία οφείλει πολλά στις συμβάσεις της παράδοσης των χρονογραφιών (βλ. 8.5.5 παρακάτω).

Υπάρχουν επίσης και στρατιωτικά εγχειρίδια (τα λεγόμενα *Τακτικά*), και ένα κείμενο από τα τέλη του 11ου αιώνα που τιτλοφορείται *Στρατηγικόν*, κάποιου που ονομάζεται Κεκαυμένος, ενός γαιοκτήμονα στη βόρεια Ελλάδα από οικογένεια αρμενικής καταγωγής. Είναι πιθανό να πρόκειται για τον διακεκριμένο Βυζαντινό στρατηγό Κατακαλιών Κεκαυμένο, αλλά το σίγουρο είναι πως βασίζει το εγχειρίδιό του, στο οποίο διατυπώνονται συμβουλές προς τον γιο του, στην προσωπική του εμπειρία ως αρχηγού του στρατού και κυβερνήτη μιας επαρχίας. Δηλώνει ότι δεν έχει λογαριαστική παιδεία (191) και γράφει, κατά συνέπεια, σε πολύ απλό σπασμένο ύφος από αυτό του Κωνσταντίνου Ζ' (βλ. 10.4.2). Η γλώσσά του ισορροπεί μεταξύ των περιορισμών της αρχαίας γραπτής παράδοσης και της νέας ομιλούμενης νόρμας.

8.5.5 ΟΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ωστόσο, το πιο σημαντικό είδος που εμπίπτει στην κατηγορία των έργων με μέσο προς λαϊκό ύφος είναι ίσως οι χρονογραφίες ή τα χρονικά, στα οποία συνδυάζονται τα κοσμικά με τα θρησκευτικά ζήτήματα (πβ. Croke 1990, Scott 1990· βλ. και 10.2). Έργα τέτοιου είδους έχουν τις ρίζες τους στην ελληνιστική περίοδο, όταν η σύγκρουση της ελληνικής, της αιγυπτιακής και της ιουδαϊκής παράδοσης υπογράμιζε αρχικά την ανάγκη για το συγχρονισμό των διαφορετικών παραδόσεων και την καθιέρωση μιας χρονολογικής σειράς. Ο εκχριστιανισμός που ακολούθησε αύξησε την ευαισθησία για τέτοια ζητήματα, επικεντρώνοντας την προσοχή στην καταγωγή συγκεκριμένων δοξασιών και κανόνων συμπεριφοράς. Αλλά από τη στιγμή που ο ελληνορωμαϊκός χριστιανικός κόσμος, μαζί με το κλασικό παρελθόν του και την παραδοσιακή μυθολογία του, συγχρονίστηκε με τον εβραϊκό κόσμο της Παλαιάς Διαθήκης, το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε, προς τα τέλη του 3ου αιώνα, στον καθορισμό μιας απόλυτης χρονολόγησης των (γεγονότων) από την εποχή της Δημιουργίας, περνώντας από την ενσφύρωση του Θεού Λόγου και φτάνοντας στο παρόν, και στην ανάπτυξη ενός πλαισίου για τη χρονολόγηση των μελλοντικών συμβάντων που προλέγουν οι προφητείες στις Γραφές (κυρίως της Δευτέρας Παρουσίας και της συντέλειας του κόσμου). Πολλοί από τους μεγάλους χριστιανούς συγγραφείς της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου (π.χ. ο Κλήμης, ο Ωριγένης και ο Ευσέβιος) έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτές τις προσπάθειες, και ήδη τον 6ο αιώνα είχε συγκροτηθεί ένα μεγάλο σώμα από σχετικά έργα, το οποίο στη συνέχεια κρησίμειυσε ως πηγή για τους εκλεκτικιστές χρονογράφους της εποχής που ακολουθεί.

Οι χρονογραφίες και οι ιστορίες αρχικά είχαν διαφορετικό στόχο. Η αφηγηματική ιστορία στην κλασική παράδοση, γραμμένη σε απτικίζον ύφος και διαχωρίζοντας προσεκτικά την (ιστορία) από το «μύθο», αναφερόταν σε συγκεκριμένες περιόδους με πνεύμα ερευνητικό, προσανατολισμένη στην προσφορά γνώσης και ψυχγωγίας σε μια καλλιεργημένη ανώτερη τάξη. Οι χρονογραφίες,

από την άλλη, ήθελαν να έχουν οικουμενική εμβέλεια, αντιμετώπιζαν εξίσου την κτίση του κόσμου και τους πολέμους του Ιουστινιανού ως «γεγονότα» χρονικά τοποθετημένα, και χρησιμοποιούσαν ως έργο αναφοράς για τους εγγράμμιατους χριστιανούς κάθε τάξης. Γενικά, δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να παραθέτουν ανά έτος τα συμβάντα, αν και η θρησκευτική και πολιτική αντιπαράθεση καθιερώθηκε ως σταθερό συστατικό της παράδοσης αυτής.

Αυτή η σαφής διάκριση έγινε λιγότερο ευδιάκριτη την περίοδο της εικονομαχίας, όταν η συγγραφή αφηγηματικών ιστοριών παρήκμασε μαζί με άλλες επιστημονικές δραστηριότητες και οι παραδοσιακά «λαϊκοί» τύποι συγγραφής καλλιεργήθηκαν υφολογικά, καθώς το αναγνωστικό κοινό περιορίστηκε λίγο ως πολύ σε μια ανώτερη τάξη των αστικών κέντρων. Κατά συνέπεια, με τη πέρασμα του χρόνου επικράτησε ένα μάλλον υψηλό χρονολογικό ύψος, έτσι ώστε ακόμη και ο Μιχαήλ Ψελλός να ονομάζει τις λογοτεχνικές βιογραφίες του για τους αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες από το 976 ως το 1078 *Χρονολογία* (εν μέρει ίσως επειδή από αυτά αποσιιάζει η αποστασιοποιημένη τυπικότητα της θουκυδίδειας παράδοσης).

Οι πρώιμες βυζαντινές χρονολογίες αντανακλούν την ερήμηνεία της ιστορίας ως πραγματοποίησης του σχεδίου του Θεού για την ανθρωπότητα. Ο αυτοκράτορας θεωρείται το όργανο της θεϊκής βούλησης και η αυτοκρατορία ως επίγεια αντανάκλαση της ουράνιας βασιλείας (ελληγιστική επηρημένη αντίληψη που για πρώτη φορά ο Ευσέβιος την προσαρμόζει στα δεδομένα του ελληνορωμαϊκού κόσμου). Δεν έχουμε λόγους να θεωρούμε, όπως εικόφαται μερικές φορές, ότι οι χρονολογίες γράφτηκαν κυρίως από ελάχιστα καλλιεργημένους επαρχιώτες μοναχούς, στην προσπάθειά τους να παρουσιάσουν μια χριστιανική άποψη της ανθρώπινης ιστορίας στις μάζες των αγροτών (πβ. Beck 1965, 188-197, και Mango 1980, 189-200 για ανάλυση αυτού του σημαντικού ζητήματος). Αν και στον σημερινό αναγνώστη μερικές φορές φαίνονται «αφελείς και άκριτες» (Nicol 1991, 77), στην πραγματικότητα πολλές γράφτηκαν από υψηλόβαθμους υπαλλήλους (μερικοί από τους

οποίους αργότερα έγιναν μοναχοί), και αντικατοπτρίζουν, μέσα σε ένα ιδιαίτερα επεξεργασμένο εννοιολογικό πλαίσιο, τις ίδιες προκαταλήψεις και ανησυχίες που συναντάμε στις σύγχρονες ιστορίες (βλ., για παράδειγμα, Jeffreys/Croke/Scott 1990). Όντας κείμενα αναφοράς γύρω από πρακτικά θέματα, ωστόσο, χρησιμοποιούσαν, τουλάχιστον στις πρώιμες περιόδους, ένα ύφος πολύ κοντινό με εκείνο των καθημερινών αναγκών της διοίκησης, με δάνεια από τη λαϊκή χριστιανική παράδοση – από την οποία αντλούσαν μεγαλύτερο μέρος της πρώτης ύλης τους.

Πάντως, το γλωσσικό επίπεδο ύφους τέτοιων έργων ανέβαινε όσο ο εγγράμματος πληθυσμός περιοριζόταν, και το πρώιμο ύφος της χρονολογίας (όπως φαίνεται πιο καθαρά στο έργο του Σύριου Μαλάλα τον 6ο αιώνα) άρχισε να συμπιέπει με το ύφος του ακαδημαϊκού λόγου από τον 10ο αιώνα και μετά. Ο Θεοφάνης, που γράφει στις αρχές του 9ου αιώνα, ήταν μια σημαντική μεταβατική προσωπικότητα σε αυτή την εξέλιξη. Στην όψιμη βυζαντινή περίοδο, συνεπώς, έχουμε το επιστημονικό έργο του Ιωάννη Ζωναρά και το λιγότερο εντυπωσιακό, αν και δημόδες, έμμετρο χρονικό *Ιστορική Σύνοψις* του κυβερνητικού υπαλλήλου Κωνσταντίνου Μανισσή (ο οποίος έγραψε και ένα έμμετρο μυθιστόρημα). Και τα δύο κείμενα είναι γραμμένα σε επεξεργασμένη Κοινή μέσου ύφους σύμφωνα με τις συμβάσεις της περιόδου (παρότι στον Ζωναρά διαφαίνεται το πιο αττικιστικό ύφος μερικών από τις πηγές του).

Οι χρονολογίες που ακολούθησαν εμφανίζουν σημαντική πτώση στην ποιότητά τους, πράγμα που μπορεί ίσως να εξηγηθεί από την ιδιαίτερα ισχυρή αναβίωση της «λογοτεχνικής» ιστοριογραφίας την περίοδο των Παλαιολόγων. Πέρα από αυτό, τα χρονοικά εξακολούθησαν να γράφονται ακόμη και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, και τέτοια έργα αποτέλεσαν το βασικό «ιστομικό» ανάγνωσμα για την πλειονότητα του ελληνικού κόσμου μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Η ουσιαστικά μεσαιωνική αντίληψή τους για τον κόσμο περιοριζόταν ακόμη περισσότερο από τον επισφαιρακό χαρακτήρα του μεγαλύτερου μέρους των ερευνών για την αρχαιότητα πάνω στις οποίες βασίστηκε η παράδοση αυτή. Από την άλλη,

τα χρονικά βοήθησαν να καλλιεργηθεί το αδιαφιλονίκητο αίσθημα ευσέβειας, το οποίο προωθούνταν από την Εκκλησία κάτω από τη βαναυσότητα της τουρκικής κατοχής (Mango 1980, 199-200).

8.56 Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΛΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

Η παράδοση των Εβδομήκοντα και της Καινής Διαθήκης, η οποία υποστηρίζεται από το έργο των πρώτων Πατέρων της Εκκλησίας, προσέφερε συνεχιζόμενη εγκυρότητα σε έργα με παρεμφερή θέματα, γραμμένα σε μια βασική Κοινή, που απέβλεπαν στο ακόμη ευρύτερο αναγνωστικό κοινό της ύστερης αρχαιότητας και των πρώτων μεσαιωνικών χρόνων.

Μερικά από τα (λαϊκά) χριστιανικά κείμενα έχουν χαρακτηριστικά αποκλειστικά ερμηνευτικό και συχνά γράφονται αρχικά με τη μορφή λόγων που έχουν σκοπό να εξηγήσουν στις μάζες τα θεϊκά μυστήρια. Εξέχουσες φυσιογνωμίες όπως ο Κύριλλος Ιεροσολύμων και ο Ιωάννης Χρυσόστομος έπαιξαν κεντρικό ρόλο σε αυτό το εγχείρημα και συλλογές των έργων τους κυκλοφορούσαν ευρύτατα – γραμμένες σε ένα ύφος που ενώ διατηρούσε μια βιβλική χροιά, απευθυνόταν σε πιο πλατύ κοινό. Ένα σημαντικό παράδειγμα έργο που ανήκει σε αυτή την παράδοση, από την περίοδο της ευνομομαχίας, είναι το *Εκκλησιαστική ιστορία και μυστικός στοχασμός* του αγίου Γερμανού, ο οποίος ήταν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως από το 715 ως το 730 (Meyendorff 1984). Ο άγιος Γερμανός διατύπωσε μια αλληγορική ερμηνεία της ορθόδοξης λειτουργίας που, σύντομα, σχεδόν παγιώθηκε. Η γλώσσα του παρέμεινε πολύ κοντά σε εκείνη των Γραφών, και στην πραγματικότητα ο συγγραφέας παραπέμπει συχνά σε αυτές – αν και σε μερικές μικρότερες λεπτομέρειες παρουσιάζεται μια εκσυγχρονισμένη ενοδοχή, γεγονός που μαρτυρεί τη σημαντικότητα παιδείας του (βλ. 10.3.2).

Αγιολογικά έργα (πβ. 10.3.1), επίσης, εξακολουθούν να συντίθενται στη βασική Κοινή, και πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την

πρώιμη βυζαντινή περίοδο γράφονται ακόμη από ηγετικά μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ένα καλό παράδειγμα δίνεται από το *Βίο αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος, πατριάρχου Αλεξανδρείας*, που γράφεται από τον φίλο και συνεργάτη του, τον Κύπριο Λεόντιο επισκόπο Νεαπόλεως (περ. 590 - περ. 650). Άλλα έργα γράφονται από μορφωμένους μοναχούς, συμπεριλαμβανομένων της συλλογής *Λειμών*, με ηθικοπλαστικές ιστορίες, του Ιωάννη Μόσχου (περ. 550-619), και των Βίων των Παλαιστίων αγίων από τον Κύριλλο Σκυθοπότη (περ. 524 - περ. 558). Για μια ακόμη φορά δεν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η χρήση μιας πιο λαϊκής μορφής της ελληνικής εκείνο τον καιρό δείχνει κάτι περισσότερο από την επιθυμία για ευρύτερη επικοινωνία. Ο Μόσχος, φέρ' ειπείν, ταξιδεύει μαζί με τον Σωφρόνιο, μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων, πριν από το θάνατό του στη Ρώμη, το 619, ενώ πολλοί άλλοι «μοναχοί»-συγγραφείς του λογοτεχνικού αυτού είδους στην πραγματικότητα ερμηνεύονται στη διοίκηση της Εκκλησίας ή ακολουθούν σταδιοδρομία σε υψηλά κλιμάκια ως κυβερνητικοί υπάλληλοι, πριν αποσυρθούν από τα εγκόσμια.

Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, όπως σημειώθηκε (πβ. 8.4.2), πολλοί Βίοι μεταγράφονται σε μια Κοινή με ύφος υψηλότερο, προκειμένου να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του περιουσιμένου πλέον και αρκετά μορφωμένου αναγνωστικού κοινού των πόλεων. Στη συνέχεια, η ελληνική, μέσα σε αυτή την παράδοση, συνδυάζεται με την αντίστοιχη προηγούμενη, η οποία είχε υιοθετήσει ένα πιο επιτηδευμένο εκκλησιαστικό ύφος, αποκτώντας ενιαίο φάσμα (πβ. την παρεμφερή προσέγγιση των χρονογραφικών και ακαδημαϊκών ποιημάτων την ίδια περίοδο).

Η αγιολογική παράδοση συνεχίζει τον αγώνα της κατά τον 10ο αιώνα, ώσπου υφίσταται μια απότομη παρακμή που αντικατοπτρίζει την ευρύτερη πολυπλοκότητα μιας εποχής κατά την οποία η κοσμική λογιστική αναζωογονήθηκε ριζικά. Η ερμηνευτική παράδοση, ωστόσο, αναβίωσε κάπως από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, όταν έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα δείγματα ομιλητικής σε ένα πραγματικά σύγχρονο δημόδες ύφος: γρά-

φτησαν από τον κληρικό Ναθαναήλ (ή Νείλο) Μπέρτο, σε περιοχές που βρίσκονταν ακόμη υπό την εξουσία των δυτικών δυνάμεων (ο Μπέρτος έζησε στην Κρήτη και στη Ρόδο), όπου η επιτυχής χρήση των σύγχρονών του ρομανικών γλωσσών από τους καθολικούς ιερείς αναμφίβολα εντυπωσίασε τους ορθόδοξους ομολόγους τους (βλ. Παναγιωτάκης 1993, 255-256 · Schartau 1974, 11-85· 1976, 70-75).

8.5.7 Η ΚΟΙΝΗ ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: ΕΝΑ ΝΕΟ ΓΡΑΠΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ

Έχοντας μια γενική εικόνα της Κοινής στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια, ίσως είναι καλό να δούμε το θέμα με όρους της σταθερής εξέλιξης μίας μόνο (πρότυπης γλώσσας) καλλιεργημένου λόγου, μέσα από μια ποιιλία από μάλλον ετερογενείς πηγές. Η γλώσσα αυτή χρησιμοποιούσε κυρίως μορφολογία της κλασικής εποχής αλλά είχε διαγράψει ορισμένες αδρανοποιημένες κλασικές μορφές. Ποικίλλει υφολογικά με την υιοθέτηση ή την αποφυγή συγκεκριμένων ομάρων διαφοροποιητικών (δεικτών) (κυρίως λεξιλογικών και φρασσεολογικών). Σε τέτοια γραπτά μέσου επιπέδου ύφους βλέπουμε, όλο και περισσότερο, την αποκρυστάλλωση ενός κοινού συντακτικού πλαισίου που προσδιορίζεται όλο και πιο πολύ αναφορικά με βασικές ιδιότητες, όπως η σειρά των όρων, από τη νόρμες της νέας γλώσσας, αλλά που απαιτεί ακόμη τη μηχανική προσθήκη και/ή υποκατάσταση των λόγιων λεξικών μονάδων καθώς και τη χρήση, σε διαφορετικό βαθμό, των παραδοσιακών ή ειδολογικά καθιερωμένων πραγματώσεων συγκεκριμένων δομικών τύπων.

Σε σχέση με το θέμα αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ιδιαίτερα τη συστηματική χρήση της δοτικής για τη δήλωση του έμφυτου αντικειμένου και του μέσου, την περιστασιακή εμφάνιση της ευκτικής σε υποθετικές, δυνητικές και άλλες δευτερεύουσες προτάσεις με χρονική αναφορά στο μέλλον, τη χρήση της δομής επιτακτική + απαρέμφατο και του έναρθρου απαρεμφάτου μετά από προθέσεις, και τη διατήρηση της πλήρους σειράς των κλιτών με

τοχών. Μόνο οι υψηλότερες (λογοτεχνικές) ποιιλίες παρεκκλίνουν από αυτή τη νόρμα, εξαιτίας της προσκόλλησής τους στη ρητορική και τους συντακτικούς κανόνες της κλασικής εποχής, και με αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι βγαίνουν από τα όρια της όψιμης μεσαιωνικής Κοινής, όπως αυτή ορίζεται παραπάνω.

Από την εποχή των Κομνηνών και εξής, συνεπώς, ανάμεσα στα νεοτεριστικά (άκρα) της αττικιστικής αναβίωσης και των πειραματισμών με τη δημόδη, αυτό το εν μέρει ομογενοποιημένο μέσο ύφους της γραπτής ελληνικής - που το βρίσκουμε και στην κοσμική και στη θρησκευτική παράδοση - συνεχίζει να χρησιμοποιείται όποτε δίνεται έμφαση στην επικοινωνία (πβ. Browning 1978). Πολλοί σημαντικοί συγγραφείς της περιόδου αυτής, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Μιχαήλ Γλυκάς, ο Κωνσταντίνος Μανασσιής και ο Ιωάννης Τζέτζης, χρησιμοποιούν τόσο το υψηλό όσο και το μέσο ύφος (και μερικές φορές και το δημόδες) στη λογοτεχνική και επιστημονική τους έκφραση, ενώ η επιλογή καθορίζεται αφενός από τη στάση τους και το ακροατήριο στο οποίο απευθύνονται, αφετέρου από το αντικείμενό τους (Beaton 1989, 12).

Ο (πρότυπος) χαρακτήρας αυτού του γλωσσικού ύφους αντικαθίσταται άμεσα στη συνεχιζόμενη πρακτική μεταγραφής, στην οποία εκείνος που έκανε τη μεταγραφή στόχευε σε μια ελάχιστη επιτιξούσα (αλλά και πάλι όχι δημόδη) ποιιλία - η οποία διέθετε κυρίως την κλασική μορφολογία αλλά και μια απλοποιημένη, αν και κατάτι αρχαίζουσα, σύνταξη και ένα ανεπιτήδευτο, αλλά πάλι κατά κύριο λόγο παραδοσιακό, λεξιλόγιο. Καταρχάς, η πρακτική εφαρμόστηκε μόνο ως «μεταγραφή σε υψηλότερο επίπεδο» έργων χαμηλού ύφους, όπως π.χ. οι Βίοι αγίων, αλλά την περίοδο των Παλαιολόγων έχουμε επίσης παραδείγματα μεταγραφής σε υψηλότερο ύφος μορφών της ελληνικής που κλασικίζουν, όπως (πινάκωτα) εκείνη του θηκοπλαστικού ποιήματος Σπανέας, και κυρίως των ιστοριών υψηλού ύφους στις οποίες αυτοί που κάνουν τη μεταγραφή φαίνεται ότι επιδίωκαν ένα λόγο ιδίωμα που είχε πολλά κοινά με τη γλώσσα των χρονογραφιών στις πιο τελευταίες της εκφάνσεις (βλ. 10.5).

8.6 Η Βαλκανική Γλωσσική Ένωση (Sprachbund).

Οι σχηματισμοί του μέλλοντα

Καμία ανάλυση της ελληνικής των μεσαιωνικών χρόνων δεν θα ήταν πλήρης αν δεν αναφερόταν και στα φαινόμενα σύγκλισης που εμφανίζονται στις γλώσσες των Βαλκανίων, οι ρίζες των οποίων φτάνουν πίσω στη βυζαντινή πολιτική και πολιτισμική κυριαρχία στην περιοχή από τον 9ο αιώνα και μετά.

Είναι σαφές ότι τέτοια σύγκλιση παρατηρείται όταν εξαπλώνεται η αμφιγλωσσία ή η πολυγλωσσία: αν αυτή η επαφή διαρκεί, μπορεί τελικά να εμφανιστεί μια ομάδα από χαρακτηριστικά «τυπικά» φαινόμενα, ανεξάρτητα από γενεαλογικές σχέσεις μεταξύ των γλωσσών. Τα Βαλκάνια αποτελούν παράδειγμα αυτού του φαινομένου, και η επιστήμη της βαλκανικής γλωσσολογίας αναπτύχθηκε ακριβώς για να μπορούσε να αντιμετωπίσει τα σχετικά προβλήματα που ανακύπτουν (βλ. π.χ. Sandfeld 1930, Schaller 1978, Solta 1980, Joseph 1983).

Οι γλώσσες που περιλαμβάνονται στη Βαλκανική Γλωσσική Ένωση είναι η ελληνική, η αλβανική, η ρουμανική, η σερβική, η βουλγαρική και η σλαβομακεδονική (δηλαδή η σλαβική γλώσσα που συνδέεται στενά με τη βουλγαρική και μιλιέται στο βόρειο μέρος της αρχαίας Μακεδονίας, τη σημερινή Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας). Όλες αυτές οι γλώσσες μιλιούνται σε χώρες οι οποίες κάποτε διοικούνταν από την Κωνσταντινούπολη ή ανήκαν στην πρώην Βυζαντινή Αυτοκρατορία, και όπου όλοι οι ομιλητές έχουν υποστεί τη μακρόχρονη βυζαντινή πολιτισμική επιρροή, ιδιαίτερα εκείνη της ορθόδοξης Εκκλησίας. Δεν είναι τυχαίο ότι η κροατική, παρά τη συγγενεία της από κάθε άποψη με τη σερβική, εξαιρείται από αυτή την ομάδα, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της Κροατίας πάνω από τη νότια Δαλματία (Ραγούζα/Ντουμπρόβνικ) ποτέ δεν υπήρξε βυζαντινή κτήση.

Ο Sandfeld (1930) υποστηρίζει, με βάση την εδαφική εξάπλωση αυτών των χαρακτηριστικών και τη σχετική σειρά με την οποία παρουσιάστηκαν, ότι η ελληνική ήταν η αρχική πηγή των περισσό-

τερων από τους νεοερισμούς, αν και αυτό το συμπέρασμα δεν είναι αποδεκτό από όλους. Το πιο προφανές σχηματικό για την αρχή αυτής της διαδικασίας ήταν η μέση βυζαντινή περίοδος, όταν οι σχέσεις με την αναδυόμενη Δύση ήταν ασταθείς -και μερικές φορές εχθρικές-, οπότε η κύρια προσπάθεια διείσδυσης της βυζαντινής διπλωματικής και ιεραποστολικής δραστηριότητας προσανατολίστηκε προς τα βόρεια, μέσω των Βαλκανίων, στη Μαύρη Θάλασσα και τη Ρωσία. Όπως συμβαίνει με πολλές τέτοιες πολιτισμικές επιδράσεις, φαίνεται ότι κι αυτή συνεχίστηκε για πολλούς αιώνες, ακόμη και μετά την κατάρρευση της βυζαντινής ισχύος και την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς Τούρκους.

Ανάμεσα στα τυπικά συντακτικά χαρακτηριστικά που συζητούνται βιβλιογραφικά δύο είναι εκείνα που δεν ισχύουν στην ελληνική, δείχνοντας ότι η θέση του Sandfeld δεν ισχύει στο σύνολό της:

- (1) (α) Τα επιτασσόμενα οριστικά άρθρα (αν και κάθε γλώσσα χρησιμοποιεί δικό της, διαφορετικό, μόρφημα).
- (β) Τα αριθμητικά 11 ως 19 που σχηματίζονται με το πρότυπο το «ένα-επάνω-στο-δέκα».

Το πρώτο είναι χαρακτηριστικό της αλβανικής, της βουλγαρικής/σλαβομακεδονικής (οι άλλες σλαβικές γλώσσες δεν διαθέτουν άρθρο) και της ρουμανικής. Η πηγή του παραμένει υπό συζήτηση, αν και είναι ενδεικτική η επιθηματοποίηση ενός δείκτη οριστικότητας στα ονοματικά αντικείμενα στην τουρκική. Το δεύτερο χαρακτηριστικό αφορά τις σλαβικές γλώσσες, την αλβανική και τη ρουμανική - από τη στιγμή όμως που το ίδιο χαρακτηριστικό εμφανίζεται και στη ρωσική, πέρα από τη βαλκανική περιοχή (αλλά, για παράδειγμα, όχι σε εξωβαλκανικές ρομανικές γλώσσες), η σλαβική του προέλευση φαίνεται πιο πιθανή.

Πάντως, υπάρχουν αρκετά άλλα χαρακτηριστικά που στηρίζουν επαρκώς την άποψη ότι η ελληνική παίζει κεντρικό ρόλο στη διαδικασία σύγκλισης. Το πιο σημαντικό από αυτά είναι η τάση να αντικαθίστανται τα απαρεμφατικά συμπληρώματα στα ρήματα ελέγχου από προτάσεις σε υποτακτική. Αυτό ανάγεται στην ελλη-

νιστική Κοινή, όπως είδαμε, και συνέχισε να εξελίσσεται (πβ. Κεφάλαιο II για τις βυζαντινές εξελίξεις), ως το σημείο όπου το απαρέμφατο εμφανίζεται τώρα μόνο ως κατάλοιπο στο σύστημα του παρακειμενίου. Το φαινόμενο εξαπλώθηκε επίσης στη σλαβομακεδονική και στη βουλγαρική, αλλά δεν εμφανίζεται σε περιχέες απομακρυσμένες από τους ελληνοφώνους πληθυσμούς. Οι νότιες διάλεκτοι της αλβανικής, για παράδειγμα, χρησιμοποιούν την παρεμφατική μορφή, ενώ οι βόρειες διατηρούν το απαρέμφατό τους. Κατά τον ίδιο τρόπο, η σερβική ενσωματώνει το χαρακτηριστικό αυτό, αλλά η κροατική, όπως και οι υπόλοιπες σλαβικές έξω από τα Βαλκάνια, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν το απαρέμφατο. Η ρουμανική είναι ενδιαφέρουσα σε αυτό το σημείο, γιατί, ενώ η ομιλούμενη γλώσσα ακολουθεί το χαρακτηριστικό της Γλωσσικής Ένωσης, ο πιο συντηρητικός γραπτός τύπος της διατηρεί τις παρεμφατικές δομές των ρομανικών γλωσσών γενικά.

Έχει διατυπωθεί η αντίρρηση ότι οι μη βαλκανικές ρομανικές και πολλές από τις γερμανικές γλώσσες χρησιμοποιούν επίσης παρεμφατικά συμπληρώματα με τα ρήματα ελέγχου σε περιπτώσεις στεροπροσωπίας. Αλλά η ουσία του νεοτερισμού αυτού είναι η χρήση παρεμφατικών συμπληρωμάτων όταν υπάρχει ταυτοπροσωπία, και αυτό συνιστά βαλκανική ιδιαιτερότητα της περιόδου που μελετάμε.

Ένα σημαντικό παράδειγμα υποκατάστασης του απαρέμφατου απαντάται στην περίπτωση του μέλλοντα. Από τον 11ο αιώνα, το θέμα αρχίζει να αντικαθιστά το έχω και καθιερώνεται ως τη βοηθητικό ρήμα του μέλλοντα με απαρεμφατικά συμπληρώματα. Αυτή η περιφραστική χρήση μοιάζει ελεύθερα παράλληλα με το *nā* (< *ina*) + υποτακτική, το οποίο εκπληρώνει τόσο τη λειτουργία της υποτακτικής όσο και του μέλλοντα στα δημόδια κείμενα μετά την 12ο αιώνα. Λίγο αργότερα, ωστόσο, το *thē*, αποτελώντας πιθανότατα τη συντεταγμένη μορφή του 3ου εν. θέλει στην απόρροια χρήση του (συναντάται περιστασιακά και στην κρητική λογοτεχνία του 16ου/17ου αιώνα) χρησιμοποιείται για να ενισχύσει την ειδική μελλοντική σημασία του *nā*. Το *thē nā* έχει ήδη καθιερω-

θεί δίπλα σε παλαιότερες απαρεμφατικές δομές στην κρητική ανογενησιακή λογοτεχνία (τύποι όπως *θενά, θανά* και *ακόμη θέλ* εμφανίζονται επίσης ως διαλεκτικά στοιχεία και σε δημοτικά τραγούδια). Αυτό απλοποιείται στη συνέχεια και σε δημοτικά τραγούδια, όπου το δείκτη της μελλοντικότητας στην ΠΝΕ, αλλά που είχε ήδη καθιερωθεί ως ένας από τους τύπους του μέλλοντα στην κρητική κωμωδία (αν και δεν εμφανίζεται σε πιο «σοβαρά» είδη) όπου υπερτερεί σε σχέση με περιπτώσεις στις οποίες εμφανίζεται το *thēlō* + απαρέμφατο και το *thē nā* + υποτακτική (βλ. Joseph 1990, κεφ. 5 και 9· Holton 1993).

Η διάκριση μεταξύ προσωπικής και απρόσωπης χρήσης του «θέλω» + *nā* βοηθά στη διαφοροποίηση του βουλγαρικού τύπου από το μέλλοντα, και ο απρόσωπος τύπος του δείκτη του μέλλοντα αντανάκλα τις σημασιολογικές ιδιότητές του ως προτασιακού τελεστή (πβ. τα αντίστοιχα *μπορεί να, πρέπει να*). Η φωνητική σύνηψη του σε προκλητικό «μόριο» είναι συνέπεια του μειωμένου ρόλου του, δηλαδή του ότι λειτουργεί πλέον μόνο ως χρονικός δείκτης (πβ. II.3-4).

Είναι σημαντικό ότι ενώ οι βαλκανικές ρομανικές και οι βόρειες αλβανικές διάλεκτοι σχηματίζουν το μέλλοντα με το «έχω», ακριβώς όπως και τα μετακλασικά και πρώιμα μεσαιωνικά ελληνικά και τα λατινικά, η ρουμανική και οι νότιες αλβανικές διάλεκτοι, η σλαβομακεδονική και η βουλγαρική σχηματίζουν όλες το μέλλοντά τους με ένα συντεταγμένο και άκλιτο βοηθητικό στοιχείο με προέλευση από το ρήμα «θέλω», ακριβώς όπως η ελληνική στην ύστερη μεσαιωνική και τη σύγχρονη περίοδο. (Αυτό ισχύει εν μέρει για τη σερβική, αλλά με τη διαφορά ότι το βοηθητικό κλίνεται ως προς το πρόσωπο.) Συνεπώς, έχουμε έναν βασικό λόγο να θεωρήσουμε ότι η ελληνική υπήρξε η πηγή αυτού του βασικού βαλκανικού χαρακτηριστικού, για λόγους τόσο χρονολογικούς όσο και γεωγραφικούς, από τη στιγμή που η εμφάνιση ενός τέτοιου άκλιτου εγγλετικού βοηθητικού κατά τους όψιμους μεσαιωνικούς χρόνους είναι μοναδικό φαινόμενο στον ελληνοφωνο κόσμο και στα ευρωπαϊκά εδάφη της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.